

ચક્રધાર

અભિજિત વ્યાસ

● પ્રકાશક ●

વિચારવલોણું પરિવાર

નિવેદન

વાચન રસિયાઓએ પુસ્તકોના અનેક પ્રકારો ગણાવ્યા છે. કેટલાક પુસ્તકો એક સમય પૂરતા મહત્વના હોય છે. તે ઘડીભરના આનંદ માટે સારા હોય પણ તેની લાંબા ગાળાની કોઈ અસરો ના હોય. કેટલાક પુસ્તકો અમુક ઉંમરે જ સારા લાગે. પછીથી એને હાથમાં લેવાનું મન ના થાય. જ્યારે કેટલાક એવા હોય જેને ઉંમરના જુદા જુદા તબક્કે વાંચતા તેમાંથી નવા નવા અર્થો સમજાતા જાય. તે વર્ષો પછી પણ પ્રાસંગિક લાગે.

કાફકા જેવા લેખકો એવું માનતા કે પુસ્તકો એવા હોવા જોઈએ જે તમને ઊંડા ઘા કરે. સતત ચચરે એવી પીડા આપે. તમને ધ્રૂજાવી દે. જો તમને સમગ્રપણે બળભળાવે નહિ તો એવા પુસ્તકો વાંચવા માટે સમય કેમ બરબાદ કરવો?

આખરે પુસ્તકો વાંચવાનો મૂળ ઉદ્દેશ તો એ જ છે ને કે આપણે આપણી આસપાસની દુનિયા વિષે જાણીએ. સમગ્ર વિશ્વને સ્પર્શે એવી સંવેદનાઓને સમજીએ! આપણા પ્રદેશના, સંસ્કારના, આગ્રહોના ચોકઠાઓને સમજીએ એને યોગ્ય રીતે મૂલવીએ. એ દ્વારા જ તો આપણે વધારે સારા માણસ બનવાની દિશામાં જઈએ છીએ!

કોઈ મિત્રને લખેલા પત્રમાં ઝવેરચંદ મેઘાણીએ જે વાત કરી છે તે આ દૃષ્ટિએ જાણવા જેવી છે : “તમે વાંચવા જેવા પુસ્તકોની યાદી મંગાવો છો. હું સૂચવું તે વાંચશો? અભ્યાસનિષ્ઠ બનશો? વાર્તારસથી વાચનરસ કેળવી શકાશે નહીં. રસેન્દ્રિય તેજસ્વી તેમજ તંદુરસ્ત બનાવ્યા વગર લેવાતો વાર્તારસ જ્ઞાનની હોજરીને બગાડે. થોડા કષ્ટસાધ્ય વાચનથી હોજરીની સાફસૂફી થવી જોઈએ. પહેલા વિવેચન વાંચો. કંટાળો લાવ્યા વગર ફરી વાંચો. રસને અંતરમાં સ્થિર કરો અને કવિતા પ્રત્યેની સૂગને કોરે મૂકી થોડાં થોડાં કાવ્યોનું સતત પરિશીલન કરો. રસેન્દ્રિયમાં અમી પેદા થશે.

લાગણીતંત્રને ઝણઝણાવી મૂકનાર પુસ્તક પહેલે દરજજે ત્યાજ્ય ગણજો. ઊર્મિસંવેદનનો સ્થિર દીપક દિલમાં બળ્યા કરે. જ્યોત ભડક-ભડક ન થાય, તે સ્થિતિ સાચા વાચનરસની છે.

લલિત સાહિત્યના મધપૂડામાં મધુના ઉત્પાદન અર્થે આપણે જ્ઞાનકોશોની અંદર લલિતેતર જ્ઞાનસામગ્રી ભર્યા વગર છૂટકો નથી. પશુઓ અને પક્ષીઓની દુનિયા, જ્યોતિર્મય ગગન, ઈતિહાસ-સૃષ્ટિ વગેરે અંતરને અજવાળનારાં તત્ત્વોનું અજ્ઞાન રસસાહિત્યમાં રમવાની આપણી શક્તિને હણી નાખે છે. વીનવું છું કે પ્રાણીઓની, ગ્રહોની, ભૂગોળ ને ઈતિહાસની ભવ્ય દુનિયામાં ઊતરો, પછી જોજો, તમને વાર્તા વાંચવીયે ગમશે નહીં. વાંચવાની જરૂર પણ નહીં રહે, એ એવો એક નિરોગી મુગ્ધભાવ આપણે કે તમને જીવવું મીઠું લાગશે.”

અમારો પ્રયાસ રહે છે કે અમે આવા પુસ્તકો તમને આપીએ.

મકર સંક્રાંતિ

મુનિ દવે

પ્રમુખ - વિચારવલોણું પરિવાર, ફોન : ૦૭૯-૨૬૭૫૧૩૫૭

પ્રસ્તાવના

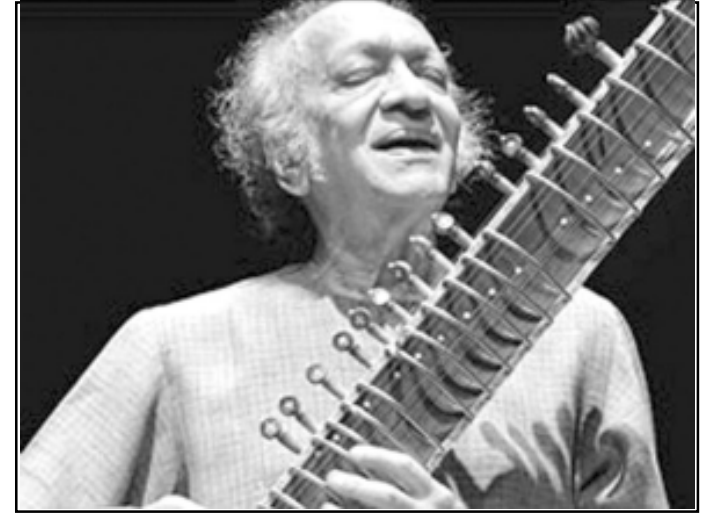
સંગીતમાં કાર્યક્રમના સમાપન સમયે ચાર આવર્તન લેવાની એક શૈલીને ચક્રધાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પંડિત રવિશંકરે ચક્રધારની પ્રસ્તુતિ બહુ સરસ રીતે એમના કાર્યક્રમોમાં કરી છે અને એમણે સિમ્ફનીમાં પણ આ શૈલીને સામેલ કરીને રજૂઆત કરી છે.

અહીં આ પુસ્તિકામાં સંગીત ક્ષેત્રના ચાર મહારથીઓના જીવન અને સંગીતને રજૂ કરવાનો આશય રાખ્યો છે. જેમાં બે પૂર્વના - ભારતીય એવા પંડિત રવિશંકર અને પંડિત ભીમસેન જોશી અને પશ્ચિમના બે સંગીતકારો એવા ચાયકોવસ્કી (રશિયન) અને ડેવ બ્રુબેક (અમેરિકન)ના પરિચયો રજૂ કર્યા છે. સંગીતકારોના જીવન સંઘર્ષમય હોય છે. તેવી જ રીતે ચર્યાસ્પદ પણ એટલા જ. પણ અહીં એમના પ્રદાનને જ મહત્ત્વ આપીને એમની કલાત્મકતાને ઉજાગર કરવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે.

સંગીતના ક્ષેત્રમાં આ ચારેય સંગીતકારોનું પ્રદાન અત્યંત મહત્ત્વનું છે. એમના ઉલ્લેખ વગર કદાચ ભારતીય કે પાશ્ચાત્ય સંગીતની વાત કરવી શક્ય જ નથી. આ બધા જ સંગીતકારો એમના દેશના તથા સંગીતના 'રત્ન' સમાન હતા. આ બધા સાથે જ 'ગંધર્વો' હતા.

અભિજિત વ્યાસ

પંડિત રવિશંકર



તુટ્યો તાર ખરજનો



બે હજાર બારની બારમી તારીખે પૃથ્વીનો પ્રલય થવાનો છે એવી એક અફવા કેટલીક ટેલિવિઝન ચેનલોએ ઉડાડી હતી. કેટલાય અંધશ્રદ્ધાળુઓને ડર હતો. આ બધાને માટે આ દિવસો હેમખેમ પસાર થઈ ગયા. પણ સંગીતના ચાહકોને માટે તો પ્રલય સર્જ્યો જ. આપણા વિશ્વ પ્રસિદ્ધ અને ભારતરત્ન સિતારવાદક પંડિત રવિશંકરનું અમેરિકાના સઘર્ન

કેલિફોર્નિયામાં બાણુ વર્ષની વયે ૧૧ ડિસેમ્બરે નિધન થયું. જાણે સિતારમાંથી ખરજનો તાર જ તૂટી ગયો. હજી અઠવાડિયા પહેલા તો ઝાઝ શૈલીના સંગીતકાર (પિયાનીસ્ટ) ડેવ બ્રુબેકનું (૫ ડિસેમ્બરે) અવસાન થયું. ત્યાં આ બીજા સમાચાર મળ્યા. આ બંને સંગીતકારો ૧૯૨૦માં જન્મેલા હતા. સંગીત ચાહકો માટે તો ખરે જ પ્રલય કહેવાય. આ સંગીતકારો ગંધર્વનો આત્મા ધરાવતા હતા એમ કહીશું તો ખોટું નથી જ.

ભારતીય સંગીતને પશ્ચિમમાં રજૂ કરવાનું અને પ્રચલિત કરવાનું માન પંડિત રવિશંકરને ફાળે જાય છે. એમણે જ સૌ પ્રથમ વિદેશમાં આપણા સંગીતનો પરિચય પાશ્ચાત્ય શ્રોતાઓને કરાવ્યો. એક સમયે ભારતીય સંગીતના પયયિરૂપ પણ તેઓ હતા એમ કહીએ તો ચાલે. વિશ્વના અનેક દેશોમાં એમના શિષ્યો છે.



પંડિત રવિશંકરનો જન્મ ૧૯૨૦માં વારાણસીમાં એક સંસ્કારી બંગાળી કુટુંબમાં થયેલો. એમના પિતા ડૉક્ટર શ્યામ શંકર સંસ્કૃતના પ્રખર પંડિત હતા અને તેમણે વેદ અને વેદાંતનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો. સંગીત પ્રેમી હોવાને લીધે એમણે દ્રુપદ શૈલીની તાલીમ પણ લીધી હતી. રવિશંકરના માતા હેમાંગીનીદેવી ખૂબ સરસ ગાતા હતાં. એમનો કંઠ મધુર હતો અને અનેક જાતનાં ગીતો તેઓ ગાતા જે બાળક રવિશંકરને કંઠસ્થ થઈ ગયા હતા. આઠ વર્ષની ઉંમરે રવિશંકરે કવિવર ટાગોરના ગીતો કંઠસ્થ કર્યા હતા અને એ ગીતો સુંદર રીતે ગાઈને સંભળાવતા હતાં. રવિશંકરનો આદર્શ એમના મોટા ભાઈ ઉદયશંકર હતા. ઉદયશંકરે એમને ભારતીય સંગીત અને સંસ્કૃતિની વિપુલતાનું ભાન કરાવ્યું. ઉદયશંકર એ સમયે લંડન રહેતા હતાં અને તેઓ સૌ પ્રથમ વખત ૧૯૩૦માં અભ્યાસ પૂરો કરીને વારાણસી પરત આવ્યા ત્યારે જ મિલન થયું. રવિશંકરની ઉંમર તે સમયે ૧૦ વર્ષની હતી. થોડા સમયમાં જ ઉદયશંકરની નૃત્ય મંડળી સાથે તેઓ પેરિસ ગયા. ઉદયશંકરની આ નૃત્ય મંડળીમાં ઉસ્તાદ અલાઉદ્દીનખાન એક સંગીતકાર તરીકે જોડાયેલા હતાં. રવિશંકરે

એમની પાસેથી સિતાર શીખવાની શરૂઆત કરી. રવિશંકર તે સમયે નૃત્યો પણ કરતાં અને ભવિષ્યમાં નૃત્યકાર થવાની ઈચ્છા રાખતાં હતાં. પણ પછી આખરે ૧૯૩૮માં તે સિતારવાદક થવાના મનોરથ સાથે બાબા પાસે મહિયર ગયાં.

રવિશંકરની પ્રારંભની સંગીત શિક્ષા ઉસ્તાદ બાબા અલ્લાઉદ્દીનખા સાહેબ પાસે થઈ હતી. સેનીયા ઘરાનાના બાબા મહિયરમાં રહેતા હતા એટલે પછીથી બાબાના શિષ્યો



મહિયર ઘરાનાના કલાકારો તરીકે ઓળખાયા. રવિશંકરને બાબા અલ્લાઉદ્દીનખાં એમના સંતાનો - પુત્ર અલીઅકરબખાં અને પુત્રી અન્નપૂર્ણાની સાથે જ શીખવતા. પછીથી રવિશંકર બાબાના માનીતા શિષ્ય હોવાથી બાબાએ એમની પુત્રી અન્નપૂર્ણાના લગ્ન રવિશંકર સાથે કરાવેલા. અન્નપૂર્ણાદેવી સૂરબહાર વગાડતા હતાં અને રવિશંકર કરતા વધુ

સારા વાદક હતા તેથી એમની વચ્ચે અહમ્નો ટકરાવ થવા લાગ્યો. આ બંનેને એક પુત્ર પણ હતો, તે શુભેન્દુ પણ એક ખૂબ સારો સિતારવાદક હતો. પછીથી રવિશંકર અને અન્નપૂર્ણાદેવી અલગ થઈ ગયા. એમના કારણે એમના પુત્ર પર માનસિક અસર થઈ અને તેણે આપઘાત કરેલો. વર્ષો પછી રવિશંકરે બીજા લગ્ન કર્યાં. એમની પુત્રી તે અનુષ્કા, જે પણ એક સિતારવાદક છે. રવિશંકરની એક અમેરિકન સ્ત્રી સાથેના સંબંધથી પણ પુત્રી હતી તે નોરા જોન્સ પણ એક ગાયિકા તરીકે વિશ્વ પ્રસિદ્ધ છે. રવિશંકરથી છૂટા થયા બાદ કેટલાક વર્ષો પછી અન્નપૂર્ણાદેવીએ પણ ઋષી શાસ્ત્રી નામના એમના જ એક શિષ્ય જોડે લગ્ન કરી લીધા. હાલ ઋષી શાસ્ત્રી પણ અવસાન પામ્યા છે.

ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતની પરંપરામાં પંડિત રવિશંકરે જે પ્રકારનું સર્જનાત્મક કાર્ય કર્યું છે એ ખરે જ અવર્ણનીય છે. એમણે કરેલા અનેકવિધ પ્રયોગોથી અંતે તો રસજોને જ ફાયદો થયો છે. છતાં આ બધાને કારણે પંડિત રવિશંકર વિવાદારૂપ પણ ખૂબ થયાં છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમના સંગીતને જોડવાનો પ્રયોગ સૌ પ્રથમ પંડિત રવિશંકરે કર્યો. પશ્ચિમી સંગીતના અનેકવિધ સારા અંગોને એમણે ભારતીય સંગીતમાં સામેલ કર્યાં. પણ એ બધું અત્યંત સમજપૂર્વક કરવાથી એક વિશિષ્ટ મેલડી સર્જઈ. ભારતીય સંગીતના અનેકવિધ અંગોનો પશ્ચિમી શ્રોતાઓને પરિચય કરાવ્યો. પશ્ચિમની ઓરકેષ્ટ્રામાં એમણે સિતાર જેવા ભારતીય વાદ્યને સ્થાન અપાવ્યું. પંડિત રવિશંકરે સિતારને ઓરકેષ્ટ્રામાં સમાવી તેનું વાદન મશહુર સંગીત સંચાલકો (music conductor - મ્યુઝિક કન્ડક્ટર) આન્દ્રે પ્રેવિન (Andre Previn - London Symphonh Orchestra ના કંડક્ટર) અને ઝુબીન મહેતા સાથે કર્યું.



પણ આ બધાનો દોર તો ઘણા વર્ષો પૂર્વે થયો હતો જેનું પ્રથમ ચરણ પ્રસિદ્ધ વાયોલિનવાદક યહુદી મેન્યુહીનની સાથે ૧૯૬૮માં આરંભાયું. સિતાર અને વાયોલિનની જુગલબંધીનું આયોજન કરી ભારતીય અને વિદેશી વાદ્યની એક સાથે રજૂઆત

કરવાનું શ્રેય પંડિત રવિશંકરને ફાળે જાય છે. આ બંને કલાકારોનો સૌ પ્રથમ કાર્યક્રમ યુનોના હોલમાં યોજાયો હતો. આ પછી આ બંને કલાકારોએ અનેક કાર્યક્રમોમાં જુગલબંધી કરી. આ બંને કલાકારોની જુગલબંધીના જે મહત્વના કાર્યક્રમો થયા તેમાં 'કોમનવેલ્થ ફેસ્ટિવલ'માં (૧૯૬૬), ત્યારબાદ જર્મનીના 'બાય ફેસ્ટિવલ'માં અને યુનાઈટેડ નેશન્સ તરફથી યોજાયેલી 'સેલિબ્રેશન ઓફ હ્યુમન રાઈટ્સ ફેસ્ટિવલ'માં મુખ્યત્વે છે. અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે યહુદી મેન્યુહીને પંડિત રવિશંકરની સાથે જુગલબંધીમાં ભારતીય રાગની રજૂઆત કરી છે. યહુદી મેન્યુહીને એમની આ જુગલબંધીનું વર્ણન પોતાની આત્મકથા 'અનફિનીશ્ડ જર્ની'માં ખુબ સરસ શબ્દોમાં કર્યું છે. પંડિત રવિશંકર અને યહુદી મેન્યુહીનની આ જુગલબંધીને 'બેસ્ટ ચેમ્બર મ્યુઝિક પરફોર્મન્સ' ('Best chamber music performance) તરીકે 'ગ્રેમી એવોર્ડ' ૧૯૬૮માં એનાયત થયો.

જેમ યહુદી મેન્યુહીન સાથે સિતાર વાયોલિનની જુગલબંધી કરી તેમ આગળ જતાં પંડિત રવિશંકરે ફાન્સના વાંસળી (flute) વાદક જિયાં પિયર રામપાલ (Jean - Pierre Rampal) અને હાર્પ (harp) વાદક માર્ટિન ગેલીયોટ (Martine Geliot) સાથે પણ જુગલબંધીની રજૂઆત કરી હતી. આ બધાની સાથે સંગતમાં તબલા ઉસ્તાદ અલ્લારખાએ વગાડેલા. આ બધી જુગલબંધી ભારતીય શ્રોતાઓમાં તો પ્રશંસા પામી, વિદેશી શ્રોતાઓમાં



અલ્લારખા, અલી અકબર ખાન, જ્યોર્જ હેરિસન, રવિશંકર અને બિસ્મિલ્લાહખાન

પણ એટલો જ આવકાર પામી. આ સમયમાં જ ઓરકેષ્ટ્રાની રચનામાં એમણે કેટલોક ફેરફાર કર્યો. સિમ્ફની ઓરકેષ્ટ્રાની રજૂઆતમાં એક પ્રકારની હાર્મની (harmony) હોય છે. વિદેશી શ્રોતાઓ આ હાર્મની સાંભળવાને વિશેષ ટેવાયેલા હોય છે. જ્યારે ભારતીય સંગીતનો અને

વિશેષ કરીને વાદ્યોનો સૂર મેલડી (melody) રહ્યો છે અને તે મુજબ ભારતીય શ્રોતાઓ પણ મેલડી સાંભળવાને જ ટેવાયેલા છે. એટલે જ પંડિત રવિશંકરે સંપૂર્ણ ઓરકેષ્ટ્રાને માટેની બંદિશની સ્વરચનાની સંરચના (structure) મેલડીના ફોર્મમાં જ તૈયાર કરી.

સિમ્ફની ઓરકેષ્ટ્રાની રજૂઆતમાં આ પ્રકારની ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતની શૈલીને અપનાવવા માટે રવિશંકરે વાદ્યવૃન્દમાં પણ કેટલાક ફેરફાર કર્યા, જે આ પ્રકારની મેલડી



માટે અત્યંત આવશ્યક હતું. સૌ પ્રથમ તો સિતારની સાથે વાગતાં તબલાને બદલે અહીં બોન્ગોને તથા તેની સહાયમાં ટોમટોમ અને ટીમીયાની જેવા તાલવાદ્યોને ગોઠવવામાં આવ્યા. આ વાદ્યોએ તાલ તો ભારતીય માત્રા મુજબ જ રજૂ કર્યાં. ફક્ત તેની શૈલી જ વિદેશી રહી. બીજા પરક્યુસન વાદ્યોમાં ગ્લોકેન સ્પીયલ, મરીયમપા, ઝાઈલોફોન, બ્રાડમ, વીપ, સસ્પેન્ડેડ સીમબલ્સ, ફીંગર સીમબલ્સ,

વુડબ્લોક, ટમટમ, કલેટ્સ, ટ્રાયન્ગલ, સીએસ્ટા અને કેસ્ટાનેટસને સમાવ્યા. પંડિત રવિશંકરે ટ્રમ્પેટ્સ અને ટ્રોમબોન્સને ઓરકેષ્ટ્રામાંથી દૂર કર્યા કારણ કે આ વાદ્યો ભારતીય શ્રુતિઓમાં મેળ બેસાડતા નથી. તાનપુરા (તંબુર)ની જગ્યાએ હાર્પની પસંદગી કરી અને ભારતીય શાસ્ત્રીય શૈલી મુજબ ઓરકેષ્ટ્રાના વાદનની રજૂઆત કરી. તેમાં પણ આપણી પરંપરાગત શૈલી મુજબ આલાપ, જોડ, જાલાની રસમ મુજબ વિલંબીત અને દ્રુતમાં બંદિશની સંરચના (structure) તૈયાર કરી. તિહાઈ અને ચક્રધારને પણ સામેલ કર્યાં. તાલમાં આપણે ત્યાં ત્રણ ત્રણ માત્રાથી એકસો આઠ માત્રાનું જે બંધારણ છે તેને પણ લયબદ્ધ રીતે ગોઠવી આપ્યું. આમ સંપૂર્ણ રજૂઆત ભારતીય શૈલી મુજબ હતી અને છતાં વિદેશી શ્રોતાઓએ આ સિતાર અને ઓરકેષ્ટ્રાના કોન્સર્ટને મન ભરીને માણ્યો. આમાં પણ જે રાગદારી થઈ તેમાં ખમાજ, સિંધભૈરવી, અડાણા, માંજખમાજ જેવા રોગોની અંદર સંપૂર્ણ ઓરકેષ્ટ્રાની બંદિશની સંરચના સ્વરબદ્ધ કરી છે. આ ખરે જ મુશ્કેલ, પણ પ્રશંસાને યોગ્ય કાર્ય હતું.

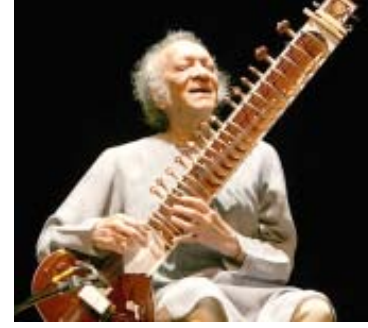
ઓરકેષ્ટ્રાની સમુહમાં વાદ્યોને રજૂ કરવાની પ્રણાલીને ધ્યાનમાં રાખીને પંડિત રવિશંકરે ભારતીય વાદ્યોનું સમુહવાદન રજૂ કરી ઓરકેષ્ટ્રાનું પણ ગઠન કર્યું. આમ પરંપરામાં ભારતીય સંગીતમાં એક સાથે અનેક વાદ્યોના વાદનની રજૂઆત નથી થતી પણ પંડિત રવિશંકરે આખી ઓરકેષ્ટ્રાની બંદિશની સ્વરચના જ એવી કરી કે બધા જ વાદ્યોને વ્યક્તિગત રીતે વાદક કલાકાર રજૂ કરી શકે અને છતાં એ બધા એ સમગ્ર બંદિશની રચનાના ભાગરૂપ પણ હોય. પંડિત રવિશંકરે આ વાદ્ય વૃન્દમાં સંપૂર્ણતઃ ભારતીય વાજાંત્રોને સામેલ કર્યાં. સિતાર, સરોદ, સારંગી, વાંસળી, શહનાઈ અને સંતુરને યોગ્ય સંપૂર્ણતઃ પરંપરાગત રચનાઓ એમણે રજૂ કરી અને આ રજૂઆતમાં લક્ષ્મીશંકર સરખા ગાયકને પણ રજૂ કર્યાં. (વિદેશી

ઓરકેષ્ટ્રામાં અને ખાસ કરીને સિન્ફનીમાં કોરલનો સમાવેશ થતો હોય છે તેમ સોલો ગાયન પણ સિન્ફનીના એક ભાગ રૂપે રજૂ થાય છે.) આ પૂર્વે આ બધા જ વાદ્યો બે અલગ અલગ કલાકારનાં અલગ અલગ વાદ્યોની સાથે જુગલબંધીના રૂપમાં જ રજૂ થતાં હતાં. જ્યારે અહીં એ બધા સાથે સાંભળવા મળ્યા અને તેમાં મેલડી ખૂબ સરસ સર્જાઈ. આ વાદ્ય વૃન્દની રજૂઆતમાં આપણી જૂની પરંપરાગત ચીજોનો આધાર બખૂબીથી પંડિત રવિશંકરે લીધો. ભગવાન ગણપતિની સ્તુતિ અહીં અદ્ભુત બંદિશમાં રજૂઆત પામી છે. નૃત્યકારો માટે આ બધી જ બંદિશો ખૂબ સરસ છે.

પંડિત રવિશંકર અને ઉસ્તાદ અલી અકબરખાં સાહેબની સિતાર સરોદની જુગલબંધી પણ ખૂબ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. હેમ બિહાગ, માંજખમાજ અને સિંધભૈરવી જેવા આ જુગલબંધીમાં રજૂ કરેલા રાગો અત્યંત પ્રચલિત થયેલા છે. પંડિત રવિશંકર બાબા અલાઉદ્દીનખાં સાહેબના શિષ્ય હતાં. બાબાનો ઘરાના મહિયર સેનિયા તરીકે ઓળખાય છે. સંગીત સમ્રાટ તાનસેન પણ સેનિયા ઘરાનાના સંગીતકાર હતાં. આજે ભારતમાં શાસ્ત્રીય સંગીતના ક્ષેત્રે આ મહિયર સેનિયા ઘરાનાના વાદકો કદાચ સૌથી વધુ હશે. (જેમ કિરાના ઘરાના ગાયકો સૌથી વધારે છે તેમજ) આ વિશેષ તો પંડિત રવિશંકર અને ઉસ્તાદ અલી અકબરખાંસાહેબના પ્રભાવનું પરિણામ છે. આ ઘરાનાના પ્રચલિત સંગીતકારોમાં નિખિલ બેર્નજી, સરનરાની માથુર, હરિપ્રસાદ ચોરસિયા, આશિષખાં વગેરે અનેક છે. પંડિત રવિશંકર દેશમાં અને વિદેશમાં પણ અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલાં રહ્યા છે, જેના પરિણામ રૂપે અનેક શિષ્યોને



એમણે તૈયાર કર્યાં છે. વિશેષ ઉલ્લેખનીય તેવી આ સંસ્થાઓમાં કિનારા સ્કૂલ ઓફ મ્યુઝિક એન્ડ ડાન્સ (મુંબઈ), યુનિવર્સિટી ઓફ કેલિફોર્નિયા (લોસ એન્જલસ), સીટી કોલેજ (ન્યુયોર્ક) અને કેલિફોર્નિયા ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ધી આર્ટ્સ (લોસ એન્જલસ) મહત્વની છે. વિખ્યાત બિટલ ગાયક જ્યોર્જ હેરિસન પણ પંડિત રવિશંકરના શિષ્ય હતાં. પંડિત રવિશંકરે મોટે ભાગે પ્રચલિત રાગોને વગાડવાને માટે વધુ પસંદ કર્યાં છે. આ રાગોમાં પીલુ, હેમંત, માંજખમોજ, હેમ બિહાગ, સિંધ ભૈરવી, બાગેશ્રી, નટભૈરવ, પુરીયા ધનાશ્રી, મીયાં કી તોડી, બિલાસખાની તોડી, આનંદભૈરવ, જોગ, આહીર ભૈરવ, પલાશકાફી, મિશ્રમાંડ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.



તેવી જ રીતે એમણે કર્ણાટક સંગીતનાં કેટલાંક રાગોને પણ ઉત્તર ભારતીય પરંપરામાં વગાડ્યાં છે. આ રાગોમાં કૌશીકી, ચારુકેસી, કિરવાણી, જનસંમોહીની અને મલયામારુતન મહત્વના છે. તો એમણે પોતે કેટલાંક રાગોની રચના કરી છે. જેમાં મોહન કૌંસ (મહાત્મા ગાંધીના નામ 'મોહન' ઉપર આ રાગનું સર્જન કર્યું છે જેમાં મુખ્યત્વે મ, ગ, ધ, સ્વરોનો ઉપયોગ વિશેષ કર્યો છે) કામેશ્વરી, ગગનેશ્વરી, રંગેશ્વરી અને પરમેશ્વરી મુખ્ય છે. રાગ કામેશ્વરીના સ્વરો કર્ણાટક સંગીતના રાગ સરસ્વતીને મળતા છે. તે છતાં આ બંનેમાં ઘણી ભિન્નતા છે. રાગ સરસ્વતીમાં આરોહમાં કોમળ 'ની' નથી પ્રયોજાતો જે એમણે કામેશ્વરીમાં લીધો છે. રાગ પરમેશ્વરી (સવારના આ રાગના આરોહ-અવરોહના સ્વરોમાં 'પ' વર્જિત છે)માં પંડિત રવિશંકરે કરેલો આલાપ અદ્ભુત છે. તેમાં પણ ખરજના તાર પર કરેલું કામ અવર્ણનીય છે. રવિશંકરની જોડના, લળજના અને ખરજના તાર ઉપર ખાસ્સી નિપુણતા હતી અને જે ધીરજથી તેઓ આલાપમાં આ તારને છેડતા એ ખરે જ અવર્ણનીય છે. (રાગ પરમેશ્વરી ઉપરથી હરીપ્રસાદ ચોરસીયાએ રાગ પ્રભાતેશ્વરીનું સર્જન કર્યું છે.) રાગ હેમંતનો આલાપ એમણે અત્યંત સુંદર કરેલો છે. આ બંને રાગોના આલાપ શ્રોતાને આધ્યાત્મિક અનુભવ કરાવે છે. એમણે રાગ દરબારી વગાડવાનું હંમેશા ટાળ્યું છે. તો એને મળતો આવતો રાગ અડાણા જ વગાડ્યો છે. એમણે તૈયાર કરેલી વાદ્યવૃન્દ માટેની બંદિશોમાં કલાવતી અને શિવરંજની જેવા રાગોનું પુનરાવર્તન ખુબ કર્યું છે. પંડિત રવિશંકર જોડે તબલામાં મોટે ભાગે ઉસ્તાદ અલ્લારખાએ સાથીદારી કરી છે. તે ઉપરાંત પંડિત કિશન મહારાજ અને પંડિત ચતુરલાલ જેવા તબલા વાદકોએ પણ એમની સાથે સાથીદારી કરેલી. ઉસ્તાદ ઝાકીર હુસેનખાને પણ પંડિત રવિશંકર જોડે સાથીદારી કરેલી. પણ ભોપાલના એક કાર્યક્રમ દરમ્યાન ઝાકીર હુસેનને કેટલોક વિવાદ થયેલો અને ઝાકીર હુસેન કાર્યક્રમ છોડીને જતા રહેલા. છેલ્લા વર્ષોમાં વિક્રમ ઘોષ એમની સાથે તબલાની સાથીદારી કરતા હતા. દેશની આઝાદી પછીના તરતના જ સમયમાં યોજાયેલા એમના એક કાર્યક્રમમાં ઉસ્તાદ અલ્લારખા અને કીશન મહારાજ એમ બંને સાથીદારી કરવાના હતા ત્યારે પંડિત કિશન મહારાજના કોઈ ચાહકે ઉસ્તાદ અલ્લારખાની ઉપસ્થિતિ સામે વાંધો લઈને પ્રેક્ષાગારમાં બંદૂક ફોડી હતી. પંડિત રવિશંકરની ઉસ્તાદ અલીઅકબરખાન સાથેની



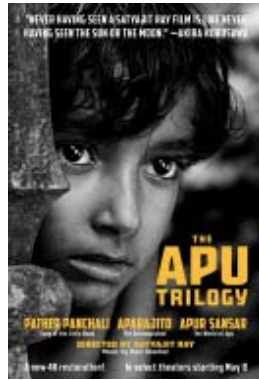
સિતાર-સરોદની જુગલબંધી સૌથી વધુ પ્રચલિત થઈ હતી. અને આ બંને કલાકારોએ અનેક કાર્યક્રમોમાં સાથે વગાડ્યું. પણ પંડિત રવિશંકરને એમના પત્ની અન્નપૂર્ણાદેવીના છુટાછેડાને સમયે આ બંને કલાકારોએ પણ સાથે વગાડવાનું બંધ કરેલું. ઉસ્તાદ અલીઅકબરખાને એ સમયમાં ઉસ્તાદ વિલાયતખાન જોડે સિતાર-સરોદની જુગલબંધી કરેલી. પણ પછી ફરી બંને વાદકોએ-રવિશંકર-અલીઅકબરખાને જુગલબંધી કરવી શરૂ કરેલી.

કેટલાય સંગીતકારો અને શ્રોતાઓનું માનવું છે કે પંડિત રવિશંકર કરતા એમના પ્રથમ પત્ની અન્નપૂર્ણાદેવી વધુ સારા વાદક હતા. અન્નપૂર્ણાદેવી બાબા ઉસ્તાદ અલ્લાઉદ્દીનખાન સાહેબના પુત્રી તો હતા પણ પ્રિય શિષ્યા પણ હતા. બાબાની સંગીતશૈલીને તેઓએ પૂર્ણપણે અપનાવી હતી. અને એમની સરખામણીમાં ભાઈ અલીઅકબરખાન પણ પાછળ હતા. જ્યારે રવિશંકરનો નંબર આ ત્રણેયમાં છેલ્લો આવતો હતો. અન્નપૂર્ણાદેવી વધુ સારા વાદક હોવાથી એમને વધુ દાદ મળતી હતી. તેથી પંડિત રવિશંકરનો અહમ્ ધવાતો. અને એમની વચ્ચે આ કારણસર મતભેદ અને મનભેદ થવાથી બંને છુટ્ટા પડેલા. એમ કહેવાય છે કે રવિશંકરે અન્નપૂર્ણાદેવી પાસે જાહેરમાં ક્યારેય ન વગાડવાનું વચન લીધેલું. અન્નપૂર્ણાદેવી ત્યારબાદ કદી જાહેરમાં સૂરબાહર વગાડ્યો નહીં પણ એમણે અનેક શિષ્યોને તાલીમ આપીને તૈયાર કર્યાં.



મુંબઈના વસવાટ દરમ્યાન રવિશંકર ઈષ્ટા સાથે સંકળાયેલા હતા અને ફિલ્મોમાં પણ સંગીત આપવું શરૂ કરેલું. એમણે ‘નીચા નગર’ અને ‘ધરતી કે લાલ’ જેવી ફિલ્મોમાં પાર્શ્વ સંગીત આપેલું. ‘અનુરાધા’ જેવી હિન્દી ફિલ્મમાં એમણે ખૂબ સરસ સંગીત આપ્યું છે. ફિલ્મ ‘અનુરાધા’ના ગીતા ગાવા લતા મંગેશકરને પણ અધરા લાગેલા. તેમાં પણ ‘સાંવરે સાંવરે, કાહે મોસે કરો જોરા જોરી’ (રાગ ભૈરવી) ગીતમાં જે આડ લય છે તેમાં ગાવા માટે લતા મંગેશકરને મહેનત કરવી

પડી હતી. અન્ય ગીતો રાગ તિલક કામોદ, હંસધ્વનિ અને માંજખમાજમાં છે. આ ફિલ્મના ગીતો પણ ખૂબ પ્રચલિત થયાં હતાં. પછી કેટલોક સમય તેઓ ફિલ્મોથી દૂર રહ્યા હતા. પણ ફરી ગુલઝાર દિગ્દર્શિત ફિલ્મ ‘મીરા’નાં ગીતો સ્વરબધ્ધ કર્યાં છે. આ ફિલ્મના ગીતો ગાવાની લતા મંગેશકરે ના પાડીને કેટલોક વિવાદ ઊભો કરેલો એટલે રવિશંકરે તે ગીતો વાણી જયરામ પાસે ગવડાવેલાં. આ ગીતો પણ ખૂબ સરસ છે. લતા



મંગેશકરના વિવાદ છતાં રવિશંકરે કદી સંબંધમાં આંચ આવવા નહોતી દીધી અને લતા મંગેશકર માટેની એમની લાગણી સહજ રાખી હતી. એમણે અનેક અંગ્રેજી ફિલ્મોમાં પણ સંગીત આપેલું છે. ‘ગાંધી’, ‘ચાર્લી’, ‘ચેરી ટેલ’ અને ‘ધેટ’ જેવી કેટલીક અંગ્રેજી હોલિવુડની ફિલ્મોમાં પણ એમણે સંગીત આપ્યું છે. સત્યજિત રાયની પ્રસિદ્ધ ફિલ્મો ‘પથેર પંચાલી’, ‘અપરાજિતા’ અને ‘અપુર સંસાર’માં પણ પંડિત રવિશંકરનું પાર્શ્વસંગીત સાંભળવા મળે છે. ફિલ્મ ‘પથેર પંચાલી’ના પાર્શ્વ સંગીતમાં એમણે ધ્રુવ ગીત (થીમ સોંગ)ની રજૂઆત કરી ભારતીય સિનેમામાં સૌ પ્રથમ વખત આ પ્રકારની શૈલીની રજૂઆત કરી. પંડિત રવિશંકરે ક્યારેક ગાયન દ્વારા પણ પોતાની કલા પ્રદર્શિત કરી છે. એમણે ગાયેલા ભજનની શોર્ટ પ્લે રેકોર્ડ પણ પ્રગટ થઈ છે. ફિલ્મ ‘કાબુલીવાલા’ના ઉત્તમ સંગીત માટે એમને બર્લીન મ્યુઝિક ફેસ્ટીવલમાં પ્રસિદ્ધ સિલ્વરબેર પણ એનાયત થયું છે. ૧૯૬૮માં બિલબોર્ડ નામના એક રેકોર્ડ ઉદ્યોગના સામયિક દ્વારા અપાતો ખિતાબ ‘રેકોર્ડ આર્ટિસ્ટ ઓફ ધ ઈયર’ પણ એમને એનાયત થયેલો છે. સર રીચાર્ડ એટનબરો દિગ્દર્શિત ફિલ્મ ‘ગાંધી’ના પાર્શ્વ સંગીતને માટે એમનું નામ ઓસ્કાર એવોર્ડ માટે પણ નોમિનેટ થયેલું. એમને ત્રણ વખત ગ્રેમી એવોર્ડ મળેલો હતો. પંડિત રવિશંકરના કેટલાક ઉલ્લેખનીય કાર્યક્રમોમાં ઝાઝમાઈન (jazzmine), લાઈવ ઈન કેમલિન, શાંતિમંત્ર અને લંડનના રોયલ આલ્બર્ટ હોલમાં યોજાયેલો કોન્સર્ટો ફોર વર્લ્ડ પીસ (concert for world peace) રહ્યા. એમણે એશિયાડનું થીમ સોન્ગ પણ સ્વરબધ્ધ કરેલું છે.



ભારત સરકારે પંડિત રવિશંકરનું બહુમાન કરીને રાજ્યસભામાં નિમણૂક કરી હતી. આ ઉપરાંત એમને બધા જ પદ્મ પારિતોષિકો અને ‘ભારત રત્ન’થી સન્માનિત કરવામાં આવેલા છે. એક સંગીતકારને માટે આ સર્વોચ્ચ માન સન્માન છે. જાણીતા ફિલ્મ દિગ્દર્શક સત્યજિત રાયે પંડિત રવિશંકર ઉપર એક ડોક્યુમેન્ટરી ફિલ્મ સર્જવા ધારેલી. એ માટે એમણે રવિશંકરના અનેક રેખાચિત્રો કરેલાં. પણ એ ડોક્યુમેન્ટરી કદી સર્જઈ નહીં. કલકત્તામાં જ્યારે પણ પંડિત રવિશંકરનો કાર્યક્રમ યોજાયો હોય ત્યારે સત્યજિત રાય તે કાર્યક્રમ સાંભળવા અચૂક જતા.

પંડિત રવિશંકરનું સમગ્ર કુટુંબ કલાકારોનું છે. પોતે ખ્યાતનામ સિતાર વાદક, તો મોટાભાઈ ઉદયશંકર એવાં જ વિશ્વ વિખ્યાત નૃત્યકાર. એક સમયે ઉદયશંકર ચિત્રો પણ



પુત્રીઓ અનુષ્કા અને નોરા જોન્સ સાથે

દોરતાં હતાં. ઉદયશંકરના પત્ની અમલાશંકર પણ નૃત્યાંગના. તેમનો પુત્ર આનંદશંકર સિતારવાદક, આનંદશંકરના પત્ની તનુશ્રીશંકર નૃત્યાંગના, તો પુત્રી મમતાશંકર અભિનેત્રી અને નૃત્યાંગના છે. પંડિતજીના બીજા એક ભાઈ રાજેન્દ્રશંકર લેખક હતાં. એમણે કેટલીક ફિલ્મોની સ્ક્રિપ્ટ પણ લખી હતી, જેમાં 'સીમા' ઉલ્લેખનીય છે, તો એમના પત્ની લક્ષ્મીશંકર એક ખૂબ સારા ગાયિકા છે. અન્ય એક ભાઈ દેવેન્દ્રશંકર નાટ્યકાર, તો સચીનશંકર નૃત્યકાર છે. પંડિત રવિશંકરના પહેલા પત્ની અન્નપૂર્ણાદેવી સૂરબહાર વગાડતા. અન્નપૂર્ણા દેવીના શિષ્યોમાં વાંસળીવાદક હરિપ્રસાદ ચોરસિયા ખૂબ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. આજે રવિશંકરના પુત્રી અનુષ્કાશંકર સિતાર વગાડે છે અને તેમાં ખાસા આગળ વધેલા છે. (પંડિતજીના પુત્ર શુભેન્દુએ યુવાનવયે આત્મહત્યા કરી, અન્યથા એ પણ એક કલાકાર તરીકે આજે પ્રસિદ્ધ હોત) પંડિત રવિશંકરના શિષ્યોમાં ઉમાશંકર મિશ્ર, શમીમ અહેમદ, કાર્તિકકુમાર અને જયા વિશ્વાસ સારા સિતારવાદક તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાં છે. અમદાવાદના સપ્તકના સ્થાપક અને તબલા વાદક નંદન મહેતાનાં પત્ની મંજુબેન પણ પંડિત રવિશંકરના શિષ્યા છે અને એક સિતારવાદક તરીકે જાણીતા છે. ગુજરાતમાં પંડિતજીની પરંપરાની વાદનશૈલીને અનેક



વિદ્યાર્થીઓને શીખવી રહ્યાં છે.

પંડિત રવિશંકર આ દેશના જ નહીં, વિશ્વનાં એક ઉત્તમ સંગીતકાર હતાં. સત્યજિત રાયે એમને ફક્ત વાદક (instrumentalist) કહ્યાં છે. તો ઉસ્તાદ અમજાદઅલીખાને ભારતીય સંગીતને વિદેશી સંગીત સાથે જોડવા બદલ પંડિત રવિશંકરની ટીકાઓ કરી છે. છતાં આ મહાન કલાકાર બધા જ વિવાદોથી પર સંગીતના સર્વોચ્ચ શિખરે પહોંચેલા હતાં.

પંડિત રવિશંકર ભારત રત્ન તો હતાં જ, વિશ્વના પણ એક અણમોલ રત્ન તરીકે સદા યાદ રહેશે. સિતારવાદક આનંદશંકરે વર્ણવેલા એક પ્રસંગ મુજબ પંડિત રવિશંકર લોસ એન્જલસમાં એક સેલિબ્રિટીનું સ્થાન ધરાવતા હતા. એ જે જગ્યાએ જતાં ત્યાં એમને જોવા, મળવા લોકોની ભીડ થઈ જતી. આવું માન બીજા ભારતીય સંગીતકારોની વિદેશમાં તો શું પણ ભારતમાં પણ ભાગ્યે જ મળ્યું છે.

• • •

પંડિત ભીમસેન જોશી



‘જો ભજે હરી કો સદા’
પંડિત ભીમસેન જોશી

કિરાણા ઘરાનાનું નામ પડે અને જેમ ઉસ્તાદ અબ્દુલ કરીમખાં યાદ આવે તેમ પંડિત ભીમસેન જોશી પણ યાદ આવ્યા વગર રહે નહીં. આજે તો આ પરંપરાના અનેક ગાયકો સાંભળવા મળે છે. પણ પંડિત ભીમસેન જોશી તો સૌમાં અનેરા. અને એટલે જ તેઓ ‘ભારતરત્ન’નું સન્માન પામ્યા.

કર્ણાટકનું ધારવાડ એક એવું ગામ છે જેણે અનેક કલાકારોને જન્મ આપ્યો છે. આ કલાકારોમાં ગિરીશ કર્નાડ, ગંગુભાઈ હંગલ જેવા જાણીતા નામો છે તેમ ભીમસેન જોશીનો જન્મ પણ ધારવાડ જિલ્લાના ગડગ ગામના એક બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં ચોથી ફેબ્રુઆરી (કેટલાક ૧૪ તારીખ પણ લખે છે) ૧૯૨૨માં થયેલો. એમના દાદા ભીમાચાર્ય જાણીતા કીર્તનકાર હતા. એમના પિતા ગુરુ રાજે ઉચ્ચ કેળવણી લીધી હતી અને સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાતા હતા. એમણે કન્નડ-અંગ્રેજી શબ્દકોશ પણ તૈયાર કરેલો જે આજે પણ મહત્વના શબ્દકોશ તરીકે ઉપયોગી ગ્રંથ ગણાય છે. એમણે અન્ય પણ એક મહત્વનું પુસ્તક લખ્યું છે જે ‘નાદપુત્ર’માં ભીમસેનની જીવનકથા રજૂ કરી છે અને એક પિતા દ્વારા લખાયેલી પુત્રની એક માત્ર જીવનકથા તરીકે જાણીતું છે. ભીમસેનના માતા ગોદાવરીબાઈનો કંઠ અત્યંત સુરીલો હતો અને તેઓ કાનડી ભજનો ખૂબ સરસ ગાતા હતા. આ કારણથી ભીમસેન બચપણથી જ સંગીત પ્રત્યે આકર્ષાયા હતા. જ્યારે કોઈ ભજન મંડળી જોતા ત્યારે તેઓ પણ તેમાં જોડાઈ જતા.



નિશાળેથી ઘેર પાછા આવતા ભીમસેનના રસ્તામાં એક ગ્રામોફોન રેકોર્ડની દુકાન આવતી હતી. આ દુકાન પાસે ભીમસેન થંભી જતા. ત્યાં ઊભા રહી તેમણે અનેક ભજનો સાંભળ્યા. એવામાં આ જ દુકાન પાસે એમણે ઉસ્તાદ અબ્દુલ કરીમખાંની બે બંદિશ સાંભળી. આ બંદિશો તે એક રાગ વસંતની. ‘ફગવા બ્રીજ દેખનકો ચલોરી’ અને બીજી રાગ ઝીંઝોટીની દુમરી ‘પિયા બીન નાહી આવત ચૈન’ હતી જેનો તેમના ઉપર અનેરો પ્રભાવ પડ્યો. આ સાંભળીને એમણે એવું નક્કી કર્યું કે મારે પણ આ કલાનું સંગીત ગાવું છે. એ સમયમાં જ એમણે સવાઈ ગાંધર્વનો એક કાર્યક્રમ સાંભળ્યો. અને તેમાં એમને પેલા ઝીંઝોટીના સ્વરો યાદ આવ્યા. આ સાંભળીને સવાઈ ગાંધર્વ પાસે શીખવાનો એમણે પ્રસ્તાવ મૂક્યો પણ અનિવાર્ય સંજોગોને કારણે એ શક્ય ન બન્યું.

આ સમયમાં જ ભીમસેન એક દિવસ કોઈને જાણ કર્યા વગર ખાલી હાથે ગુરુની શોધમાં ઘેરથી નીકળી પડ્યા. અને પછી શરૂ થઈ સંગીત શીખવા માટેની એમની સંઘર્ષ

યાત્રા. આ સમયે એમની ઉંમર ફક્ત અગિયાર વર્ષ જ હતી. આ સંઘર્ષયાત્રા બહુ કઠીન અને દુઃખમય હતી. પણ મનમાં સંગીતનો જે નાદ લાગ્યો હતો તે માટે તેઓ કંઈ પણ કરવા તૈયાર હતા. અને અંતે પંડિત વિનાયકરાવ પટવર્ધનની સલાહથી તેઓ ફરી સવાઈ ગાંધર્વ પાસે આવ્યા.



સવાઈ ગાંધર્વના શિષ્ય થયા બાદ એક વર્ષ સુધી ગુરુએ એમની ધીરજની કસોટી કરી. આ એક વર્ષ એમણે ગુરુના ઘેર ખૂબ કામ કર્યું. આ પછી શરૂ થઈ એમની તાલીમ. સવારે ચાર વાગ્યે ઉઠીને અવાજને કેળવવા માટે બે કલાક સુધી મંદ્ર સપ્તકની સાધના કરવાની. ત્યારબાદ ત્રણ કલાક મુલતાની રાગનો રીયાઝ, અને પછી મધ્ય રાત્રિ સુધી ત્રણેક કલાક પુરિયાનો રીયાઝ ચાલે. આવી તાલીમ પાંચ વર્ષ સુધી ચાલી. તાલીમ દરમિયાન ભીમસેન ફક્ત તોડી, મુલતાની અને પૂરિયા રાગ જ શીખ્યા હતા. પણ એમને ગુરુ સાથે જલસાઓમાં જવાનું થતું અને ત્યાં ગુરુ જે રોગોની પ્રસ્તુતિ કરતા તેના ઉપરથી અન્ય રાગો તેઓ શીખી ગયા. આ સમયમાં તેઓ રોજના સોળ કલાક જેટલો સમય રીયાઝ પાછળ દેતા.

ફક્ત અઢાર વર્ષની ઉંમરે જ એમની ગણના એક ઉત્તમ કલાકાર તરીકે થવા લાગી. ગુરુની પદ્ધતિનું ઝીણવટથી નિરીક્ષણ કરીને ભીમસેને મહેફિલને કેમ જમાવવી તેનો તથા શ્રોતાઓના માનસનો અંદાજ મેળવી લીધો. શરૂઆતના સમયમાં તેઓએ આકાશવાણીના સ્ટાફ આર્ટિસ્ટ તરીકે પણ નોકરી કરેલી. આ સંદર્ભમાં ખાસ તો રેડિયો વિશે વાત કરતા એમનું અવલોકન અત્યંત વિચારણીય છે. રેડિયો દ્વારા જ શાસ્ત્રીય સંગીતના કલાકારોની ઓળખ સમગ્ર દેશમાં શ્રોતાઓને થઈ અને રેડિયોએ જ કલાકારોને ક્યારે કાર્યક્રમ બંધ કરવો તે શીખવ્યું. અન્યથા કલાકારોને એવો ખ્યાલ જ ન આવત કે હવે બંધ કરવું જોઈએ અને તે તાન પલટામાં મશગુલ રહેત.

ભીમસેનની એક આગવી ઓળખ પણ રેડિયોને કારણે જ ઊભી થઈ. પછી તો એમને અનેક કાર્યક્રમો મળવા લાગ્યા અને એક સિદ્ધહસ્ત કલાકારનું સન્માન તેઓ પામ્યા. શરૂઆતના સમયમાં રેકોર્ડ ફક્ત ૭૮ આર.પી.એમ.ની આવતી હતી. પછી ઈ.પી. તરીકે ઓળખાતી એક્સટેન્ડેડ પ્લે રોકર્ડ ૪૫ આર.પી.એમ.ની આવવા લાગી જે લગભગ છ થી આઠ મિનિટનાં સમયની હતી. લૉગ પ્લે તરીકે ઓળખાતી ૩૩ આર.પી.એમ.ની રેકોર્ડ આવતી જે લગભગ ચાલીસથી પચાસ મિનિટ ચાલતી, પણ ભાવમાં થોડી મોંઘી હતી એટલે ભીમસેન ફક્ત ઈ.પી. રેકોર્ડ જ રેકોર્ડ કરાવતા હતા કે જે મોટાભાગના શ્રોતાઓને પરવડી શકે. આ રેકોર્ડ્સમાં ભીમસેન જોશીએ હિન્દી તથા કનડા ભાષામાં કેટલાક ભજનો પણ

પ્રસ્તુત કરેલા. આ બધાનું બહુ વેચાણ થયેલું. જેથી ગ્રામોફોન કંપનીએ એમને લોંગ પ્લે રેકોર્ડ માટે તૈયાર કરેલા અને કેટલીય રેકોર્ડ પ્રગટ કરેલી. ભીમસેન જોશી પહેલા ભારતીય ગાયક એવા હતા જેમની રેકોર્ડનું વેચાણ વિક્રમજનક હોવાથી તેમને પ્લેટીનમ ડીસ્કથી સન્માનવામાં આવેલા. ગ્રામોફોન કંપનીએ એમની તેર લોંગપ્લે રેકોર્ડ્સ પ્રગટ કરી. અનેક કેસેટો અને સી.ડી. પણ પ્રગટ થયા છે. આ બધાનું વેચાણ ફક્ત ભારતમાં જ નહીં વિદેશોમાં પણ થયું. એમણે અમેરિકા, ઈંગ્લેન્ડ, કેનેડા, ઈટલી અને અફઘાનિસ્તાન જેવા અનેક દેશોની સફર કરીને કાર્યક્રમો આપ્યા છે.

પંડિત ભીમસેન જોશીએ ફિલ્મ પાર્શ્વગાયન ક્ષેત્રે પણ કાર્ય કર્યું છે. એમનું પહેલું ગીત ફિલ્મ ‘બસંત બહાર’માં રજૂ થયું જે ‘કેતકી, ગુલાબ ચંપક ચમેલી’ને સ્વરબદ્ધ પણ એમણે જ પંડિત રામનારાયણ (સારંગી વાદક)ની સાથે મળીને કરેલું. આ ગીતમાં મન્નાડેએ પણ એમને સાથ આપેલો. એમણે કેટલીક અન્ય ફિલ્મોમાં પણ ગીતો તથા ભજનો ગાઈને રજૂ કર્યાં છે. એમાં ઉલ્લેખનીય તેવા અમોલ પાલેકર દિગ્દર્શિત ફિલ્મ ‘અનકહી’માં ગાયેલા બંને ભજનો અત્યંત સ્મરણીય છે. આ ભજનો માટે એમને શ્રેષ્ઠ પાર્શ્વગાયનનો રાષ્ટ્રપતિ સુવર્ણચંદ્રક પણ મળેલો. એમણે પંડિત જશરાજની સાથે એક જુગલબંધી પણ અંગ્રેજી ફિલ્મ ‘બીરબલ માય બ્રધર’માં રજૂ કરેલી છે. એમ એમણે રામપુર સહવાસન ધરાનાના ઉસ્તાદ રશીદખાન સાથે પણ જુગલબંધી કરેલી છે. પણ એમને જુગલબંધી કરવાનું બહુ ઓછું ગમતું. એમની શ્રેષ્ઠ ઓળખાયેલી જુગલબંધીમાં એમના ગાયક મિત્ર પંડિત એ. કાનનના લગ્ન નિમિત્તે એમણે એ. કાનનની જોડે કરેલી જુગલબંધીને યાદ કરવામાં આવે છે. એમનું ગાયેલું ભજન ‘જો ભજ હરી કો સદા તોરી પરમ પદ પાવના’ ખૂબ પ્રચલિત થયેલું અને લતા મંગેશકરને ખૂબ ગમેલું. ભીમસેને રાગ ભૈરવીમાં જાણીતા ગાયિકા લક્ષ્મીશંકર સાથે પણ જુગલબંધી રજૂ કરી છે.

જેમ વાદ્ય સંગીતમાં પંડિત રવિશંકર અને ઉસ્તાદ બિસ્મિલ્લાહખાન અત્યંત પ્રસિદ્ધ થયા તેમજ કંઠ્ય સંગીતક્ષેત્રે પંડિત ભીમસેન જોશી સમગ્ર ભારતમાં અન્ય કલાકારો કરતાં વધુ પ્રસિદ્ધ થયા છે. ‘મીલે સુર મેરા તુમ્હારા તો સૂર બને હમારા’માં ગાયેલ શરૂઆતની પંક્તિઓના કારણે એમને શાસ્ત્રીય સંગીત ન જાણતા શ્રોતાઓ પણ ઓળખવા લાગેલા. પોતે કિરાના ધરાનાના ગાયક હોવા છતાં એમને રામપુર-સહવાસન ધરાનાના ગાયક ઉસ્તાદ રશીદખાં સાથે જુગલબંધી કરવી ખૂબ ગમતી હતી. એમના પ્રિય ગાયકોમાં ઉસ્તાદ અબ્દુલ કરીમખા સાહેબ, ઉસ્તાદ બડેગુલામઅલીખાં સાહેબ અને ઉસ્તાદ અમીરખાં સાહેબના ગાયનની તેઓ અત્યંત પ્રશંસા કરતા હતા. આવું સંગીત હવે સાંભળવા નથી મળતું એવું પણ તેઓ અવારનવાર કહેતા હતા. આ કલાકારોને સાંભળી સાંભળીને તેઓ ખૂબ શીખ્યા હોવાથી તેઓને ગુરુ ગણતા. એમણે કદી પણ અન્ય બંદિશ બીજા પાસેથી શીખવામાં નાનમ નથી રાખી અને જેમની પાસેથી જે શીખવા મળે તેને તેઓ આવકારતા હતા. ઉસ્તાદ

બડેગુલામઅલીખાન સાહેબની દુમરીની શૈલીને જ ન અપનાવી પણ ‘સપાટ તાન’ જે રીતે પતીયાલા ધરાનામાં રજૂ થાય છે તેને પણ ગાયનની પ્રસ્તુતિમાં સામેલ કરેલી. આ બધાને કારણે ભીમસેન જોશીની ગાયકી પરંપરાગત કીરાના ધરાનાની નહોતી રહી. એમની આગવી શૈલી બનીને રહી.

પંડિત ભીમસેન જોશી એમના કાર્યક્રમમાં યમન કલ્યાણ, દરબારી, મીયાંકી તોડી, પૂરીયા, મારવા, મીયાં મલ્હાર જેવા રાગોની રજૂઆત કરતા. શુધ્ધ કલ્યાણ એમનો અત્યંત પ્રિય રાગ હતો અને ‘મંદરા બજો’ તેઓ અવારનવાર રજૂ કરતા. કિરાના ધરાનાની આ એક ઉત્તમ અને બહુ પ્રચલિત બંદિશ છે. છેલ્લા વર્ષોમાં એમની નાયકી કાનડા, કોંસી કાનડા, બાગેશ્રી-બહાર, ઇયા મલ્હાર, મલુહા કેદાર અને ગોરખ કલ્યાણ અને બિહાગ જેવા રાગો પણ પ્રસ્તુત કરતા હતા.



ભીમસેન જોશી - મરાઠી સાહિત્યકાર/
નાટ્યકાર પુ.લ.દેશપાંડે સાથે

ભીમસેન જોશી એ કીરાના ધરાનાના ગાયક છે. જેમ સેનીયા-મહિયર ધરાનામાં કોઈ ગાયક નથી સાંભળવા મળતા એમ કીરાના ધરાનાના કોઈ વાદકો સાંભળવા મળતા નથી. તે ઉપરાંત કીરાના ધરાનામાં બહુ યુસ્ત રીતે પરંપરાગત રીતે રજૂઆત થતી સાંભળવામાં આવે છે. અનેક ગાયકો આ ધરાનામાં થઈ ગયા હોવા છતાં ખાસ કોઈ કલાકારે નવા રાગનું સર્જન કર્યું હોય તેમ ખાસ સાંભળવા મળતું નથી. એક માત્ર

ભીમસેન જોશીએ કીરાના ધરાનાની પરંપરાને બહુ યુસ્ત રીતે પાળી નથી. અને અન્ય જે પણ બીજા ધરાનાના ગાયકોની સારી લાગતી બાબતોને પોતાની ગાયકીમાં સમાવી છે. એમણે કેટલાક પ્રચલિત જોડ (જેમાં બે રાગનું મિશ્રણ થયું હોય તેવા) રાગો પણ પ્રસ્તુત કર્યાં છે. અને પોતે અપવાદરૂપે જ પોતાની રીતે આવા જોડ રાગને પોતાની આગવી રીતે રજૂ કર્યાં છે. તેમાં રાગ જયજયવન્તી-નટ અને રાગ હીન્ડોલિતા (રાગ હીંડોલ અને રાગ લલિતનું મિશ્રણ) રજૂ કરેલા છે. ભીમસેન જોશીએ કેટલાક નવા રાગનું સર્જન કરેલું તેમાં લલિત-ભટીયાર અને મારવા-શ્રી (આ બંને રાગો પણ આમ તો જોડરાગો જ છે) અને સંપૂર્ણ નવસર્જિત રાગ ‘કલાશ્રી’ તરીકે પણ રજૂ કર્યો છે. ભીમસેનની પ્રતિભા જોતા તેઓ આ રીતે નવા રાગનું સર્જન કરવા સક્ષમ છે. એમણે એની પ્રસ્તુતિ કરી ત્યારથી એ એક મનભાવન રાગ તરીકે ઓળખાયો છે. આ રાગ કલાશ્રીને રજૂ કરતી એક લોન્ગપ્લે રેકોર્ડ પણ ૧૯૭૧માં પ્રગટ થઈ હતી.

પણ રાગ ‘કલાશ્રી’ અન્ય નવસર્જિત રાગમાં કંઈક જુદો જ સાંભળવા મળે છે. જેમ કે નવસર્જિત રાગ મોટેભાગે જે કલાકારે પછી તે વાદક હોય કે ગાયક, તે પોતે વિશેષતઃ

રજૂઆત કરતો હોય છે. કે પછી તેમના શિષ્યો કે તે ઘરાનાના વાદકો, જે એ પરંપરાને અનુસરતા હોય તેવા કલાકારો જ રજૂઆત કરતા હોય છે. પણ ભીમસેન જોશી રચિત 'કલાશ્રી' કીરાના ઘરાનાના ગાયકો ઉપરાંત પણ અનેક કલાકારોએ રજૂ કર્યો છે.

આમ તો રાગ કલાશ્રી એ ભલે નવસર્જિત હોય, તેમાં પણ બે રાગોનું મિશ્રણ છે. આ બે રાગો તો રાગ કલાવતી અને રાગ રાગેશ્રી. ઘણા શ્રોતાઓનું માનવું છે કે રાગ કલાશ્રીમાં રાગ કલાવતી અને રાગ 'શ્રી'નું મિશ્રણ છે પણ રાગ શ્રી નહીં પણ રાગ રાગેશ્રીને રાગ કલાવતી જોડે મિશ્રિત કરવામાં આવ્યો છે. અને રજૂઆતમાં બંનેમાંના કોઈ રાગની છાયા ન લાગે તેવી શૈલીમાં રજૂ થયો છે. એના આરોહમાં - સા, ગ, પ, ધ, ની, સા - અને અવરોહમાં - સા, ની, ધ, મ, ગ, રે સા - લેવામાં આવે છે. એમની બંદિશના શબ્દો છે, 'ધન ધન મંગલ ગાઓ' અને ધનધનધન ભાગ સુહાગ તેરી'. અલબત્ત અન્ય ગાયકોએ રજૂ કરેલી આ જ રાગની બંદિશના બોલ અલગ અલગ છે.



ભીમસેન જોશી એક ગાયક-કલાકાર તરીકે તે ઉત્તમ હતા જ. એમની રજૂઆત જ બહુ પ્રભાવક હતી. તેમાં પણ એમની તાનો ઉપરનું પ્રભુત્વ અનેરું હતું. એટલે એમણે જ્યારે રાગ 'કલાશ્રી'ની રજૂઆત કરી હશે ત્યારે તે ખૂબ જ સરસ રીતે કરી હશે. જે શ્રોતાઓએ એમને આ રાગ કલાશ્રીને પ્રસ્તુત કરતા સાંભળ્યા હશે એ બધા અત્યંત સદ્ભાગી હશે. જેમ શ્રોતાઓને આ રાગ પ્રભાવક લાગ્યો છે તેમ અન્ય ગાયક-વાદકોને, ખાસ કરીને અન્ય

ઘરાનાના કલાકારોને પણ એ એટલો જ પ્રભાવક લાગ્યો છે. આ રાગની પ્રશંસા કરવામાં ઉસ્તાદ અમીરખાં સાહેબ, પંડિત જસરાજ અને પંડિત નિખિલ બેનર્જી મુખ્યત્વે છે. ઉસ્તાદ અમીરખાં સાહેબે આ રાગ સાંભળવાનું અને શીખવાનું ખાસ સૂચન એમના શિષ્યોને કરેલું, તે ઉપરાંત એમણે પોતે પણ એક તરાનાને રાગ કલાશ્રીમાં નિબધ કરેલો તથા એમના કાર્યક્રમોમાં પણ તેઓએ રાગ કલાશ્રીની રજૂઆત કરતા.

આ રાગની સુંદરતાથી પ્રભાવિત થઈને પંડિત નિખિલ બેનર્જીએ પણ કલાશ્રીની રજૂઆત સિતાર ઉપર કરેલી. તેમની રાગ કલાશ્રીની એક રેકોર્ડ પણ પ્રગટ થઈ હતી. આ રાગ કલાશ્રીની રજૂઆત સમયે તેઓ અચુક આ પંડિત ભીમસેન જોશીનું સર્જન છે તેમ કહેતા. એવી જ રીતે ઉસ્તાદ અમીરખાં સાહેબે પણ રાગ કલાશ્રીની રજૂઆત કરેલી. અન્ય પણ કેટલાક કલાકારોએ આ રાગની પ્રસ્તુતિ કરી છે. હમણાંના વર્ષોમાં જાણીતા વાયોલિન વાદક કલા રામનાથે પણ રાગ કલાશ્રીનું વાદન અવારનવાર કરેલું છે.

પણ જેટલા ક્ષણિક રાગ ભારતીય પરંપરામાં આવ્યા તેમાંના કેટલાક બહુ સારી રીતે સંગીતકારોમાં જ નહીં પણ શ્રોતાઓમાં પણ બેસી ગયા. પરિણામે કેટલાય ફિલ્મ ગીતો

આ ક્ષણિક રાગોના ભારતીય સ્વરૂપમાં સર્જ્યા. પણ એવું ખાસ આ નવા સર્જિત રાગોમાં ન બન્યું. રાગ કલાશ્રી સંગીતકારોમાં બહુ પ્રચલિત થયો, ભીમસેન જોશી ઉપરાંત એમના શિષ્યો અને અન્ય વાદકો અને ગાયકોએ પણ તેની રજૂઆત કરી. પણ તેના ઉપરથી એક પણ ફિલ્મ ગીત કે અન્ય કોઈ બંદિશ બીજા કોઈ સંગીતકારોએ ન સર્જી. આ ખરે જ આશ્ચર્યની વાત છે. બાબા અલ્લાઉદ્દીનખાંના કેટલાક શિષ્યો ફિલ્મ સંગીતક્ષેત્રે આવ્યા તેઓએ બાબાની અનેક બંદિશોને આધારે ફિલ્મ ગીતોનું સર્જન કરેલું. પણ પંડિત ભીમસેન જોશીના સંદર્ભમાં આવું ન બન્યું. પંડિત ભીમસેન જોશીએ એમના માટે જે મકાન પૂનામાં બંધાવેલું તેનું નામ પણ એમણે 'કલાશ્રી' રાખેલ. આ મકાનની ડીઝાઈન પણ એમણે જાતે જ કરી હતી.

એક વખત સવારના પહોરમાં પંડિત ભીમસેન જોશી કુમાર પ્રસાદ મુખર્જીને ઘેર જઈ ચડ્યા. તે સમયે રવિ કીચલુ પણ હાજર હતા. બંને આગ્રા ઘરાનાના ગાયકો ભીમસેનજીને ગાવાનો આગ્રહ કરીને તાનપૂરા ઉપર બેઠા. પણ ત્યારે કોઈ તબલા વગાડનાર નહોતું. ત્યાં અચાનક જ જોર્ગીંગ કરવા નીકળેલા ઉસ્તાદ અમઝાદઅલીખાંન મુખર્જીને ત્યાં આવી ચડ્યા અને અમઝાદઅલીખાંન પોતે એક સરોદ વાદકની સાથે સારા તબલાવાદક પણ હોવાથી એમની સાથે સંગતમાં બેસી ગયા. આમ બધા વાદકો હતા અને રજૂઆત ચાલતી હતી ત્યાંજ શ્રોતાની ઉપસ્થિતિ પૂર્ણ કરવા પંડિત જ્ઞાનપ્રકાશ ઘોષ અને વાયોલિન વાદક વી.જી.જોગ ત્યાં આવી ચડ્યા અને એક ઉત્તમ મહેફિલ જામી હતી. ભીમસેને ત્યારે ભાગ્યે જ કાર્યક્રમમાં રજૂ કરતા રાગો એમણે પ્રસ્તુત કરેલા. આવી અનેક બેઠકો અને કેટલાક અત્યંત મહત્વના કોઈ ધ્વનિ મુદ્રણો નથી થયા અને કેટલાય ધ્વનિ મુદ્રણો હાલ ઉપલબ્ધ ન હોવાથી અનેક યાદગાર રજૂઆતો કાળની ગર્તામાં સરી ગયાં. જે હવે એક ઐતિહાસિક વાતો અને કોઈ કોઈના અંગત સંસ્મરણો બનીને રહી ગયાં છે.

એક વખત એવો પણ કાર્યક્રમ યોજાયેલો હતો જેમાં પંડિત ભીમસેન જોશીએ એમના ગાયનની પ્રસ્તુતિ કરી તે જ સમયે પ્રખ્યાત ચિત્રકાર એમ. એફ. હુસેને સ્ટેજ ઉપર જ એક ચિત્ર દોરેલું હતું. આમ બંને માધ્યમોની એક બીજા ઉપરની અસર અંગે કાર્યક્રમ થયેલો. અલબત્ત હુસેન સાહેબ જ્યારે કાર્યક્રમ દરમ્યાન ચિત્ર દોરતા હતા ત્યારે શરૂઆતમાં ઉપસ્થિત શ્રોતાઓને એવું લાગેલું કે ભીમસેનનું જ પોર્ટ્રેટ સર્જી રહ્યું છે. પણ પછીથી એ ચિત્ર સંપૂર્ણ બદલાઈ ગયું અને તે સંગીતના પ્રભાવમાં સર્જાયું હોય તેવું નહોતું લાગતું.

પંડિત ભીમસેન જોશી ઉપર પ્રસિદ્ધ ટિગ્દર્શક ગુલઝારે સર્જેલી ડોક્યુમેન્ટરી જોવા જેવી છે. તેમાં એમના સમગ્ર જીવન અને સંઘર્ષની માહિતી મળે છે. આ ફિલ્મમાં એમના અનેક કાર્યક્રમોના અંશો જોવા મળે છે. ગુલઝારની આ દસ્તાવેજી ફિલ્મને રાષ્ટ્રપતિનો સુવર્ણ ચંદ્રક (નેશનલ એવોર્ડ એન્ડ પ્રેસિડેન્ટસ ગોલ્ડ મેડલ) એનાયત થયેલા છે. મહારાષ્ટ્રમાં એમના ભજનો અને અભંગો ખૂબ પ્રચલિત હતા. લતા મંગેશકરે પણ એમની સાથે મળીને ભજનો ગાઈને પ્રસ્તુત કરેલાં છે. ગાયકીમાં મરાઠી શૈલીને પ્રસ્થાપિત કરવામાં એમનો



અનેરો ફાળો રહ્યો છે. આ ઉપરાંત અન્ય બે દસ્તાવેજી ફિલ્મો પણ એમના ઉપર સર્જઈ છે. જેમાં સૌ પ્રથમ સર્જાયેલી ડોક્યુમેન્ટરી એક ડચ ફિલ્મ પ્રોડ્યુસર, એમ. લુઈ (M. Louis) એ ૧૯૬૫માં બનાવેલી. એમ. લુઈ પંડિત ભીમસેન જોશીની એક લોંગપ્લે રેકોર્ડ સાંભળીને પ્રભાવિત થયેલા. જેથી તેઓ ભીમસેનને મળ્યા અને એમના સંગીત ઉપર એક ડોક્યુમેન્ટરી ફિલ્મ

સર્જી હતી. જ્યારે બીજી ડોક્યુમેન્ટરી એક કેનેડીયન જેમ્સ બેવરીજ (James Beveridge) દ્વારા નિર્માણ પામેલી. આ દસ્તાવેજી ફિલ્મનું શીર્ષક ‘રાગ મીયાં મલ્હાર’ છે અને તે સંપૂર્ણપણે પંડિતજી રજૂ કરેલ રાગ મીયાં મલ્હાર ઉપર જ આધારિત છે.

પંડિતજીના જીવનનો એક પ્રસંગ જાણવા જેવો છે. એક વખત તેઓ બેંગ્લોરમાં સવારની સભામાં રાગ તોડીની પ્રસ્તુતિ કરી રહ્યા હતા. આ દરમ્યાન રજૂઆતની વચ્ચે જ તેઓ બોલ્યા કે આજે તેમને બહુ ઉદાસીનતા અને અંજપો અનુભવાય છે. એમની આંખોમાં પણ અશ્રુઓ આવી ગયાં. પણ પછી તરત જ એમણે ફરી ગાયન પ્રસ્તુતિ ચાલુ રાખી. કાર્યક્રમ પત્યા પછી બપોરે એમને ખબર મળ્યા કે એમના માતાનું અવસાન થયું છે અને તેનો સમય એ જ હતો જ્યારે એમણે અંજપો વ્યક્ત કરેલો.

પંડિત ભીમસેન જોશી એમના વ્યવહારમાં અત્યંત નિખાલસ અને સ્પષ્ટ વક્તા હતા. પોતાનો અભિપ્રાય આપવામાં કોઈ પણ જાતનો સંકોચ કે ડર નહોતા રાખતા. ૧૯૭૬માં એક વખત તેઓ બેંગ્લોરથી દિલ્હી પ્લેનમાં જતા હતા. આજ પ્લેનમાં ત્યારના કોંગ્રેસના નેતા ટી.એ. પર્થ પણ દિલ્હી જઈ રહ્યા હતા. બંને એકબીજાના સારા પરિચિત હતા. તેથી પંડિતજી જાણતા હતા કે ત્યારના સમાચાર મુજબ પર્થને કેન્દ્રીય કેબિનેટમાં નાણા પ્રધાન તરીકે ઈન્દિરા ગાંધી નિમવાના હતા. પણ તે દિવસે થયેલી ખાતાની વહેંચણીમાં પર્થને નાણાખાતાને બદલે ઉદ્યોગ પ્રધાન બનાવવામાં આવેલા. એ જ દિવસના રાત્રિના ભીમસેનજીના કાર્યક્રમમાં પર્થ પણ શ્રોતા તરીકે હાજર હતા. ત્યારે બધાની સન્મુખ માઈકમાં ભીમસેનજીએ કહ્યું કે પર્થને નાણાપ્રધાન ન બનાવીને ઈન્દિરા ગાંધીએ મોટી ભૂલ કરી છે. આ સાંભળીને સંચાલકો ગભરાઈ ગયા કારણ કે તે સમયે કટોકટી (ઈમરજન્સી) ચાલતી હતી અને તેમને એમ જ થયું કે હવે તેમને જેલમાં પૂરી દેવામાં આવશે. પણ એવું કંઈ બન્યું નહીં. આવી જ રીતે રાજીવ ગાંધી જ્યારે વડાપ્રધાન હતા ત્યારે એમણે એક વખત ભીમસેનજીને રાજ્યસભામાં એમની નિમણૂક કરવા માટેનું આમંત્રણ મોકલ્યું જે અસ્વીકારતા એમણે કહેલું કે હું આ નહીં કરી શકું કારણ કે મારે આમ કરવાથી કેટલુંય ખોટું બોલવું પડશે જે મારા સ્વભાવની વિરૂધ્ધ છે.

એવી જ રીતે ૧૯૫૦માં એક વખત ભીમસેનજી મુંબઈથી દિલ્હી પ્લેનમાં જતા હતા. જોગાનુજોગ એ જ પ્લેનમાં મોરારજી દેસાઈ હતા અને એમના માટે એક વી.આઈ.પી. સીટ રીઝર્વ હતી. ભીમસેનજી એ રીઝર્વ સીટ ઉપર જઈને બેસી ગયા અને એરલાઈનના સ્ટાફે એમને આ સીટ વી.આઈ.પી. માટે છે તેમ કહ્યું ત્યારે કહી દીધું કે હું આવી વી.આઈ.પી. રીઝર્વ સીટમાં તેઓ નથી માનતો. વિવાદ ટાળવા મોરારજી દેસાઈ તેમની બાજુની સીટમાં બેસી ગયા. ઉડ્ડયન દરમ્યાન ભીમસેનજી ગ્લાસમાં કંઈક પી રહ્યા હતા તે સ્પીરીટ જેવું છે તેવો ખ્યાલ મોરારજીભાઈને આવતા એમણે આંગળી ચીંધી આ અંગે પૂછ્યું. એ સમયે મુંબઈ રાજ્યમાં દારૂબંધી હતી. ભીમસેને તુરત જ જવાબમાં કહેલું, ‘દારૂબંધી જમીન ઉપર છે, આકાશમાં નહીં.’ કાર્યક્રમો માટે ભીમસેનને બહુ હવાઈ સફર કરવી પડતી હતી. તેથી પુ.લ.દેશપાંડે એમને ‘હવાઈ ગાંધર્વ’ કહેતા.

૧૯૪૦નું વર્ષ ભીમસેનને માટે અત્યંત મહત્વનું રહ્યું. કાર્યક્રમોની સફળતા અને પ્રસિદ્ધિ પણ આ વર્ષથી જ શરૂ થઈ હતી તેમ અંગત જીવનમાં પણ અનેક ઘટનાઓ આ વર્ષમાં બની. આ વર્ષોમાં જ ભીમસેનના લગ્ન એમના મામાની પુત્રી સુનંદા સાથે થયા. આ સંબંધ અલબત્ત બહુ વર્ષ પહેલા નક્કી થયો હતો. પણ જ્યારે સુનંદા સાથે લગ્ન થયા ત્યારે ભીમસેનના જીવનમાં એક બીજી સ્ત્રી વત્સલા મુધોલકરનો પ્રવેશ થઈ ગયો હતો. આ લગ્ન વડીલો દ્વારા ગોઠવાયેલ હતું. પરિણામે ભીમસેનની અનિચ્છા છતાં એમણે આ લગ્ન કરેવું. લગ્ન બાદ બંને ગડગમાં રહેવા લાગેલા. પણ ભીમસેનને સતત કાર્યક્રમ આપવા જવાનું રહેતું હોવાથી તે ગડગથી બહુ સમય દૂર રહેતા હતા. આ સમયમાં ભીમસેન ગાયન ઉપરાંત થિયેટર સાથે પણ ગાયક-અભિનેતા તરીકે સક્રિય રીતે સંકળાયેલા હતા. જોગાનુજોગ એવું બનતું કે વત્સલા પણ એમની સાથે નાટકમાં મુખ્ય પાત્ર તરીકે અભિનય કરતા. ૧૯૪૮માં ‘ભાગ્યશ્રી’ નામના નાટકમાં બંને એકબીજાની સામે મુખ્ય પાત્રમાં રજૂ થયા. આ નાટકમાં અભિનય કરતા તેઓ ખૂબ પ્રસન્ન હતા તેથી બંનેએ લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું. ૧૯૫૧માં ભીમસેન અને વત્સલાએ લગ્ન કરી લીધા.



આ લગ્નની સામે બંને પરિવારોનો વિરોધ હતો. વત્સલા પણ એક વર્સેટાઈલ અભિનેત્રી ઉપરાંત એક કુશળ ગાયિકા પણ હતી. તનરસ ધરાનાના ઉસ્તાદ સાબુખાનની શિષ્યા હતી. એ એક ખૂબ સન્માનનીય કુટુંબમાંથી આવતી હતી. વત્સલાના પિતા ધોન્ડુપન્ત બર્માશિલ કંપનીમાં એક ઉચ્ચ અધિકારી (એક્ઝીક્યુટીવ) હતા. વત્સલાએ જ્યારે ભીમસેનને સાંભળ્યા ત્યારથી તેના ગાનથી પ્રભાવિત થયેલી. અને પછીથી તેણી ભીમસેનના પ્રેમમાં પડી. વત્સલાના પિતાનો વિરોધ હતો

કારણ કે ભીમસેન ગવૈયા તરીકે કાર્યરત હતા અને એ સમયે આ કાર્ય કેટલાક લોકો હલકું ગણતા હતા. તે ઉપરાંત તે પરિણીત હતા. જ્યારે ભીમસેનના કુટુંબમાં આ લગ્નનો એટલા માટે વિરોધ હતો કે બીજા લગ્નને કારણે બે કુટુંબમાં કલેશ થયો હતો. પણ આશ્ચર્યજનક રીતે ભીમસેનના પિતા ગુરુરાજે આ બીજા લગ્નને માટે સંમતિ આપી, આશિર્વાદ પણ આપ્યા. મુંબઈમાં ત્યારે એક પત્નીત્વનો કાયદો અમલમાં આવી ગયો હતો. જેથી બંનેએ નાગપુર જઈને લગ્ન કરેલા. નાગપુર તે સમયે બોમ્બે પ્રેસિડન્સીની બહાર હતું.

સુનંદા સાથેના લગ્નના એક વર્ષમાં જ પુત્ર રાઘવેન્દ્રનો જન્મ થયો. આ પછી બે પુત્રીઓ ઉષા અને સુમંગલાનો જન્મ થયો. અન્ય પત્ની વત્સલાને પ્રથમ પુત્ર જયંત, પછી પુત્રી શુભદાના જન્મ બાદ ફરી બે પુત્રો થયા તે આનંદ અને શ્રીનિવાસન. બે પત્ની હોવાથી ભીમસેનને બે અલગ અલગ ઘર વસાવવા પડ્યા. એટલે આર્થિક ભારણ પણ વધ્યું. એ સમય એમનો સંઘર્ષનો રહ્યો. પણ એમણે બંને ઘર અને બાળકો સાથે સંતુલન જાળવી રાખ્યું. શરાબના સેવનનો તબક્કો પણ આ સમયમાં જ શરૂ થયેલો. જે પછીથી લતમાં અને અતિમાં પરિણમેલો. લાંબી બીમારીને કારણે સુનંદાનું મૃત્યુ ૧૯૮૨માં થયું. સુનંદા એના મોટા પુત્ર રાઘવેન્દ્ર જોડે રહેતા હતા. રાઘવેન્દ્ર અને શુભદાએ કેટલોક સમય એમના પિતા પાસેથી સંગીતની તાલીમ લીધી. પણ પછીથી અલગ અલગ કારણસર રીયાઝ છોડી દીધો. રાઘવેન્દ્રએ જે મકાન રહેવા માટે બનાવ્યું તેનું નામ રાગ બાગેશ્રી ઉપરથી ‘બાગેશ્રી’ રાખ્યું. શુભદા એક ગાયક તરીકે સારું ગાતી હતી પણ એણે કદી જાહેરામાં ગાયનની રજૂઆત કરી નહીં. શ્રીનિવાસન ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ટેકનોલોજી (IIT), દિલ્હીથી એન્જિનિયર થયેલો છે અને એણે ગાયન અપનાવ્યું છે. અલબત્ત પિતા ભીમસેનની પાસે જ તાલીમ લીધી હોવા છતાં એની ગાયનની શૈલી અલગ છે. શ્રીનિવાસનને રોક મ્યુઝિકનો પણ શોખ છે. તે ગીટાર વાદન પણ કરે છે. પોતાના કોઈ જ વારસો ઉપર ભીમસેન જોશીએ સંગીતનો વારસો જાળવવા આગ્રહ નથી રાખ્યો. પરિણામે બધા જ બાળકો સારા સંગીતકાર કે ગાયક થઈ શકવાની ક્ષમતા ધરાવતા હોવા છતાં એક માત્ર શ્રીનિવાસન બાદ કરતાં કોઈ સંગીત કે ગાયન ક્ષેત્રે આગળ ન આવ્યા. શ્રીનિવાસનનો પણ ગાયન-સંગીતને કેરિયર તરીકે અપનાવવાનો નિર્ણય એનો પોતાનો અંગત જ હતો.

ભીમસેનની પત્નીઓએ કે કોઈ જ બાળકોએ એમની સામે કદી કોઈ પ્રકારનો અસંતોષ વ્યક્ત નથી કર્યો. તેવું સંતુલન એમણે જીવનમાં જાળવી રાખ્યું હતું. તેઓ એક કૌટુંબિક વ્યક્તિ તરીકે જાણીતા હતા. સુનંદાની કાળજી એમણે મૃત્યુ સુધી રાખેલી અને એક સમર્પિત પતિ તરીકે રહ્યા હતા. પણ વત્સલા સાથેના એમના સંબંધ કંઈક વિશિષ્ટ હતા. વત્સલાને ભીમસેન એમના સલાહકાર (mentor) ગણતા અને અનેક નવી બંદિશ વત્સલાએ એમને શીખવી છે તેમ પણ કહેતા.

ઘરમાં તેઓ અત્યંત સાદાઈથી રહેતા. કોઈ પણ પ્રકારનો ભપકો નહીં, યુસ્ત

શાકાહારી, વિદેશયાત્રા દરમ્યાન પણ સારું જ જમવાનો આગ્રહ રાખતા. ભીમસેનને જમવામાં મરાઠી શૈલીનું જુમખા-ભાખરા મળે તો બીજી કોઈ વાનગીની આવશ્યકતા ન રાખતા. એમને ફુટબોલ અને ક્રિકેટ જેવી રમતનો બહુ શોખ હતો. અને આ બંને રમતનો અને ખાસ કરીને ક્રિકેટ મેચના ટેલિવિઝન પ્રસારણને તેઓ જોવાનો આગ્રહ રાખતા. રાત્રીના કાર્યક્રમના સમયે જ જો કોઈ ક્રિકેટ મેચ હોય તો મધ્યાન્તરના સમયે સ્કોરની ખાસ પૃચ્છા કરતા. એમ જ એમને મોટર ગાડી ચલાવવાનો અને તે પણ ઝડપથી ચલાવવાનો શોખ હતો. ભીમસેનજી સ્વભાવે અત્યંત રમૂજી (humorous) હતા. એક વખત એક જાહેર કાર્યક્રમમાં એમનો પરિચય બ્રિટિશ હાઈ કમિશ્નર સાથે કરાવતી વખતે એમણે એમ કહેલું કે ‘હું પણ હાઈ કમિશ્નર છું’ તેમ જણાવેલું. પછી કહેલું પછી કહ્યું, ‘હાઈ કમિશ્નર ઓફ મ્યુઝિક.’ આમ એમણે રમૂજ (wit) કરેલી.

ભીમસેન જોશીને ડોકમાં સર્વાઈકલસ્પોન્ડીલાઈટીસની તકલીફ હતી. અને કાર્યક્રમ દરમ્યાન પણ તેઓ ગળામાં કોલર પહેરીને રજૂઆત કરતા. જીવનના ઉત્તરાવસ્થામાં એમને માથામાં અસહ્ય દુઃખાવો થયેલો. ડોકટરોએ બ્રેઈન ટ્યુમર છે તેમ કહીને ઓપરેશન કરાવવાનું કહેલું. કેટલાક લોકોનું અને ડોકટરનું પણ એવું માનવું હતું કે બ્રેઈન ટ્યુમરના ઓપરેશન પછી ભીમસેન પહેલા જેવી ગાયનની પ્રસ્તુતિ નહીં કરી શકે. પણ ઓપરેશન બાદ પણ એમણે અનેક કાર્યક્રમો આપ્યા અને એમની ગાયનની પ્રસ્તુતિમાં કોઈ ફેર પડેલો નહીં. આ પછી તુરત જ એમણે ઘુંટણનું ઓપરેશન કરાવેલું. અલબત્ત આ ઓપરેશન બાદ તેઓ નીચે બેસી શકતા નહોતા તેથી સ્ટેજ પર પણ ખુરશી પર બેસીને રજૂઆત કરતા. સાત મહિનાના ટૂંકા ગાળામાં એમણે ત્રણ મોટા ઓપરેશન કરાવેલા. તે છતાં સંગીતના કાર્યક્રમમાં તેઓ પહેલા જેવા જ જામતા હતા.

એમના માટે સફળતા શું એવા એક પત્રકારના જવાબમાં પંડિતજીએ કહેલું, “Honesty. Honesty towards your art and your audience. That’s most important and that’s what living successfully is. And it is the only way.”

પંડિત ભીમસેન જોશીને અનેક પારિતોષિકો મળેલા હતા. ખાસ ઉલ્લેખનીય તે આપણી સરકારે એમને આપેલું ‘ભારતરત્ન’નું સન્માન. તેઓ ખરે જ ‘ભારતરત્ન’ જ હતા. એમણે ગાયેલું સંગીત આપણો એક અમૂલ્ય વારસો છે. જે ધ્વનિમુદ્રણની મદદથી જળવાયો છે. નહીંતર આજે જેમ તાનસેન એક દંતકથા સમા છે પણ તેના કોઈ આધાર નથી તેમ ભીમસેન જોશીનું થાત. પણ આપણે સદ્ભાગી છીએ કે એમને ગાયેલું અને રજૂ કરેલું સંગીત સાંભળી અને જોઈ પણ શકીએ છીએ. પંડિત ભીમસેન જોશી અનેક વર્ષો સુધી ભારતીય સંસ્કૃતિનું એક પ્રતીક ગણાશે જે અનેક રીતે આપણને માટે ગૌરવ સમાન છે.

જીવનના છેલ્લા કેટલાક દિવસો તેઓ અત્યંત બિમાર રહ્યા. અને ડિસેમ્બરની

૩૧મીએ એમને પુનાની સદ્યાદ્રી હોસ્પિટલમાં દાખલ કરવામાં આવેલા. અઠ્યાસી વર્ષના ભીમસેનજીને વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે માંદગી હતી. તેમ એમની કીડનીમાં પણ કંઈક તકલીફ હતી. છેલ્લા કેટલાક દિવસ તેઓ વેન્ટીલેટર ઉપર હતા. અને ૨૪ જાન્યુઆરીના સવારે આઠને પાંચ મિનિટે છેલ્લા શ્વાસ લીધા.

પંડિત ભીમસેન જોશી (જન્મ - ૪ ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૨, મૃત્યુ : ૨૪ જાન્યુઆરી ૨૦૧૧) ચોક્કસપણે 'ભારત રત્ન' અને શાસ્ત્રીય સંગીતના ગાયકોમાં એક શિરોમણિ ગાયક હતા. ભજન 'જો ભજે કરી કો સદા તોરી પરમ પદ પાવના' પ્રત્યેક સંગીતના ચાહકના મનમાં ગુંજયા કરશે.



• • •

ચાયકોવસ્કી



યાયકોવસ્કીનું જીવન અને સંગીત

પીટર ઈલીય યાઈકોવસ્કીનું નામ કાને પડતાં જ કેટલીક સુંદર બંદિશો કાનમાં ગુંજવા લાગે છે. મૂળ રશિયન પણ સમગ્ર વિશ્વમાં પોતાના સંગીત સ્વર નિયોજન માટે પ્રસિદ્ધ થયાં. યાઈકોવસ્કી (કોઈ યાઈકોવસ્કી ઉચ્ચાર કરે છે, કોઈ ટાઈકોવસ્કી ઉચ્ચારે છે. અંગ્રેજી સ્પેલિંગ, Tchaikovsky)ની એક બંદિશ ‘સ્ટ્રિંગ ક્વાટર ઈન ડી મેજર’ને સાંભળીને પ્રસિદ્ધ લેખક લેવ તોલ્સ્ટોય રડી પડેલા. શેક્યપિયરના નાટક ‘રોમીયો એન્ડ જુલિયેટ’ ઉપરથી તૈયાર કરેલી એ જ નામની એક બંદિશમાં નાટ્યકૃતિનું સૌંદર્ય સાંગીતિક રીતે વ્યક્ત કરેલું છે. સંગીતના તમામ શાસ્ત્રીય પ્રકારો સિમ્ફની, બેલે, ચેમ્બર અને ચર્ચમાં વાગતું સેક્રેડ મ્યુઝિકના નામથી ઓળખતા સંગીતના યાઈકોવસ્કી મહારથી હતા. યાઈકોવસ્કીની કેટલી મશહુર રચનાઓમાં ‘સ્વાનલેઈક’, ‘સ્લિપિંગ બ્યુટી’, ‘કેપ્રિસિયો’, ‘નટકેકર સ્યુટ’, ‘પેથેટિક સિમ્ફની’ વગેરે અદ્ભુત છે. રશિયન ભાષામાં રચાયેલ ‘યુજિન ઓનીજિન’ કોરલ છે જે અંગ્રેજી ભાષી શ્રોતાઓમાં પણ તેના કર્ણ મધુર સંગીતના કારણે પ્રશંસા પામેલું.

યાયકોવસ્કીનું જીવન અત્યંત રોચક હતું. અનેક પ્રકારના સંઘર્ષથી ભરેલું હતું. એના પ્રેમ પ્રસંગો ખાસ કરીને નાદીયા વાન મોર્ક સાથેના સંબંધોની ગાથા વિશ્વ પ્રસિદ્ધ છે. એક કલાકાર અને ખાસ તો સંગીતકારના સંગીતની સાથે સાથે તેના જીવનને પણ જાણવું રહ્યું. એમ કહેવાય છે કે બધા સંગીતકારોમાં યાયકોવસ્કીનું જીવન માનસશાસ્ત્રીઓના માટે અભ્યાસપૂર્ણ રહેલું છે. એના નાદીયા વાન મોર્ક સાથેના રહસ્યમય સંબંધો, ભગ્ન લગ્નજીવન, મદ્યપાન અને સમલૈંગિક સંબંધો માટે બાળકો સાથેનો લગાવ - આ બધું એના જીવનના રંગીન પ્રકરણો છે અને તેનું ત્રેપન વર્ષની ઉંમરે થયેલું મૃત્યુ પણ અત્યંત રહસ્યાત્મક હતું.

રશિયામાં ચાલતા જુલિયન કેલેન્ડર મુજબ (૧૮૧૮ સુધી રશિયામાં આ જુલિયન કેલેન્ડરનો ચાલ હતો.) યાયકોવસ્કીનો જન્મ ૨૫ એપ્રિલ ૧૮૪૦ના રોજ થયેલો. પણ આપણે સાત મેની તારીખને ધ્યાનમાં રાખવી રહી. એના પિતા ખાણ અને લોખંડના કામનો વ્યવસાય કરતા હતા અને ઉરલ્સ પાસેના વોટકીન્સમાં ટ્રાન્સ-સાયબીરીયન રેલ્વેને માલ પૂરો પાડતા હતા. યાયકોવસ્કીના પિતાને મેજર જનરલની રેન્ક મળી હતી. એ સમયે ઘણા મુલકી કાર્યકરોને આ પદથી નવાજવામાં આવતા હતા. યાયકોવસ્કી એ કૌટુંબિક નામ એમના પરદાદાના સમયથી પ્રવર્તમાન હતું. ૧૭૦૭માં પોલટાવાના યુદ્ધમાં સ્વેડસને હરાવવામાં તેઓ લડ્યા હતા.

યાયકોવસ્કીનું ઘર મોસ્કોથી છસો માઈલ પૂર્વમાં યુરોપિયન રશિયાની સરહદ પર હતું. મેજર જનરલ એ એક નાના ગામ માટે મોટું નામ હતું. પીટર (પીટર નામના બે રીતે ત્યારે સ્પેલિંગ થતા હતા તે મુજબ Peter ને Pyotr પણ લખાતું હતું) ને એક મોટો ભાઈ નિકોલસ અને નાની બહેન સાસા હતા. પીટરના જન્મ બાદ દસ વર્ષ પછી બે જોડીયા



ભાઈઓ, આનતોલે અને મોડેસ્ટેનો જન્મ થયો. પીટર જ્યારે ચાર વર્ષનો થયો ત્યારે તેની માએ એક યુવાન સ્વીસ ગવર્નેસને નિકોલસ અને તેની એક પિતરાઈને ભણાવવા માટે નોકરીએ રાખી. ગવર્નેસ એ સમયે શ્રીમંત રશિયાના કુટુંબનો આધાર હતો. પીટરને આ ગવર્નેસનું વળગણ થયેલું. અને તે એ જાણતી હતી

કે મુશ્કેલ બાળકોને કેવી રીતે સંભળાવા કે જે કોઈ પણ રીતે અનુરાગી હોય.

ઘરમાં બધાને સંગીતનો શોખ હતો. તેઓની પાસે એક પિયાનો અને એક મોટી સંગીત પેટી (મ્યુઝિકલ બોક્સ) હતાં. જેના પર મોઝાર્ટ, રોઝીની, બેલીની અને ડોનીઝેટ્ટીના અંશો સાંભળવા મળતા. પીટરને પિયાનોનું લેસન ફેડ સર્ફ દ્વારા આપવામાં આવતું અને તે એવા ગીતો આપતો જે કુટુંબના સભ્યો પણ ગાતા.

પીટર યાયકોવસ્કી જ્યારે આઠ વર્ષનો હતો ત્યારે તેની સુખી જિંદગીમાં અવરોધ આવ્યો. કુટુંબ મોસ્કો રહેવા ગયું કારણકે મેજર જનરલને એમ હતું કે અહીં કરતા ત્યાં વધુ સાટું કામ મળી રહેશે. સ્થળાંતરનું કાર્ય કરીને તેઓ મોસ્કો પહોંચ્યા ત્યાં જે કામ મળવાની ધારણા હતી તે બીજાને મળી ગયું અને શહેરમાં કોલેરા ફાટી નીકળ્યો. તેથી તેઓ ત્યારના ઈમ્પિરિયલ કેપિટલ સેન્ટ પીટર્સબર્ગ ગયા. આ પછી તેના પિતાને એક નોકરી મળી જે મોસ્કોથી એક હજાર માઈલ દૂર સાયબીરીયાના ઉરાલ્સમાં હતી. ગવર્નેસ પણ આ કારણે કુટુંબ છોડીને જતી રહી અને પીટરના શિક્ષણની જવાબદારી તે જેને ચાહતો નહોતો તેની ઓરમાન બહેને (પીટરની માના પહેલા લગ્નથી જન્મેલી) સંભાળી. પીટર ગવર્નેસને પત્રો લખવામાં અને પિયાનો વગાડીને આ સંદર્ભમાં આશ્વાસન મેળવતો હતો.

પીટર યાયકોવસ્કીના ભવિષ્યની કારકિર્દીને ધ્યાનમાં રાખીને તેના માબાપે સ્કૂલના અભ્યાસનું આયોજન કર્યું. તે સમયના ઉચ્ચ મધ્યમ વર્ગના બાળકોને માટે લશ્કરી અને ચિકિત્સકીય બાદ કરતા એક જ પસંદગી મુલકી સેવામાં કાર્ય કરવાનું હતું. આ મોટા દેશને સંચાલકોની જરૂર હતી તેથી અમલદારશાહી વિસ્તરી હતી.

ઉચ્ચ મધ્યમ વર્ગના લોકો માટે ત્યારે સારી ગણાતી હાઈસ્કૂલમાં ઈમ્પીરિયલ લો સ્કૂલની ગણના થતી હતી અને ઉચ્ચ વર્ગના લોકો તેમના સંતાનોને આ જ પ્રકારની સ્કૂલોમાં ભણાવતા હતા. આના કારણે જૂના વિદ્યાર્થીઓનો પણ અનેક કાર્યોમાં સહયોગ મેળવી શકાતો હતો. આવું બધું વિચારીને પીટરને અભ્યાસ માટે સેન્ટ પીટર્સબર્ગની પ્રિપરેટરી સ્કૂલ મોકલવામાં આવ્યો. આ સ્કૂલના કારણે તે કાયદાના અભ્યાસ માટે આગળ વધી શકે. પીટરને તેની માતા સાથે બહુ લગાવ હતો. એટલે જ્યારે પીટરને સ્કૂલમાં મૂકવા ગયા ત્યારે

બંનેને છૂટા પાડવા પડ્યા. પીટરને સ્કૂલમાં ઘર સુરાપો રહ્યો. પીટરને આ દિવસોમાં જ સ્કોર્લેટ ફીવર થઈ ગયો પણ તેમાંથી તે બચી ગયો. એના એક મિત્રને પણ આ પ્રકારનો તાવ આવી જતા તેનું મૃત્યુ થયું. પોતાનો ચેપ લાગવાથી બીમાર પડી મિત્ર મૃત્યુ પામ્યાનો અપરાધભાવ પીટરને બહુ વર્ષો સુધી પીડતો રહ્યો.

૧૮૫૨માં પીટરના પિતા નિવૃત્ત થયા. એટલે કુટુંબ ફરી સેંટ પીટર્સબર્ગ આવી ગયું. કાયદાના અભ્યાસ માટેની લો સ્કૂલની પ્રવેશ પરીક્ષામાં પીટર સારું પરિણામ લાવ્યો. આ સમયમાં જ ૧૮૫૪માં તેના માતા અને પિતા બંનેને કોલેરા થયો. અલબત્ત આ બીમારીમાંથી પિતા બચી ગયા પણ માતાનું અવસાન થયું. પચીસ વર્ષ પછી પીટરે આ બનાવ અંગે લખ્યું, ‘એ દિવસની તમામ ક્ષણો મને અત્યારે પણ એવી જ યાદ છે જાણે ગઈ કાલે જ બન્યું હોય.’



જે સ્કૂલમાં પીટર ભણતા હતા તેનું નામ લો સ્કૂલ હોવા છતાં ત્યાં સંગીતને માટે પ્રોત્સાહન આપવામાં આવતું હતું. કોન્ઝર્વેટરમાં પ્રોફેસર થવા જતા એક જર્મન પાસેથી પીટર ચાયકોવસ્કીએ થોડોક વધારાનો સંગીત અભ્યાસ લીધો. પણ પીટર ચાયકોવસ્કી સંગીતકાર બને તેની વિરૂદ્ધ પ્રોફેસરે તેને કહ્યું કે તેનામાં સૂઝનો અભાવ છે અને તે ઉપરાંત તે સંઘર્ષમય જીવન છે.

પીટર ચાયકોવસ્કીએ ૧૮૫૮માં સ્કૂલ છોડી અને કાયદા મંત્રાલયમાં કલાર્કનું કાર્ય શરૂ કર્યું. એ સમયે કાયદા મંત્રાલયમાં નવી નીતિઓ ઘડવાનું અને જૂનીને બદલવાનું કામ ચાલી કહ્યું હતું.

પાશ્ચાત્ય દેશોના કાયદાની જેમ કેટલાક મહત્વના કાયદાઓ ઘડવાનું કાર્ય એટલા માટે ચાલતું હતું કે ન્યાયતંત્રને વધુ સુદૃઢ બનાવી શકાય. અમલદારશાહીના આ વધુ સક્રિય સમયમાં પીટર ચાયકોવસ્કી તેની બહેનને એક પત્રમાં લખે છે, ‘ન્યાય મંત્રાલયના મારા કાર્યમાં મને બહુ જલદી બઢતી મળવાની ધારણા છે. બઢતી એટલે ૨૦ રૂબલનો પગાર વધારો અને પદના પ્રમાણમાં ઓછું કામ કરવાનું છે.’

પીટર ચાયકોવસ્કીની બહેન યુકેઈનના એક જમીનદારને પરણી હતી અને તેની નજર સતત કાયદા મંત્રાલયમાં થતા નવા કાયદાઓની ઉપર જ હતી. પીટર ચાયકોવસ્કીને માટે પણ આ કાયદાઓમાં સુધારાઓ આવે તે ફાયદાકારક હતું. ટસર નિકોલસના અવસાન પછી વિદેશ યાત્રા માટેનો પાસપોર્ટ બહુ સરળતાથી મળી રહેતો હતો કે જેથી તે પશ્ચિમ યુરોપ અને ખાસ કરીને પેરિસની યાત્રા કરી શકે.

પીટર ચાયકોવસ્કીની જીવનશૈલી સેંટ પીટર્સબર્ગના ધનવાનોનાં જેવી હતી. તે અવારનવાર બેલેમાં અને ઓપેરામાં જતો અને નાટકોમાં પણ ભાગ લેતો. સેંટ પીટર્સબર્ગનું સંગીતમય જીવન ખૂબ સક્રિય હતું. તે વર્દિ, મોઝાર્ટ અને વેબરની ઓપેરામાં જતો અને

એન્ટોન રૂબેનસ્ટાઈનને રજૂઆત કરતા પણ સાંભળેલો. પીટરે ઈટાલિયન ઓપેરાને આધારે એક સ્વર નિયોજન પણ કરેલું. પીટરને હવે સંગીતમાં કારકિર્દી બનાવાની ઈચ્છા હતી. એના પિતા અલબત્ત હવે તેને કોઈ પણ જાતની આર્થિક મદદ કરી શકે તેવી પરિસ્થિતિમાં ન હતા.

આ સમયમાં જ પીટર ચાયકોવસ્કીએ અનેક નવા મિત્રો બનાવ્યા જેમાં મહત્વના સંબંધોમાં સમલીંગી કવિ એલેક્સી અપુકટીન સાથેના હતા. જેને તે તેના સ્કૂલના સમયથી ઓળખાતો હતો. આ ઉપરાંત તેને એક મધ્ય ઉંમરની ગાયન શિક્ષિકા સાથે પણ સંબંધ હતો.

૧૮૬૩માં ફક્ત ૨૩ વર્ષની ઉંમરે બઢતીની પરીક્ષામાં પાસ થયો હોવા છતાં પીટર ચાયકોવસ્કીએ મંત્રાલયની નોકરી છોડી દીધી. આ એણે ખાસ સંગીતના અભ્યાસ માટે છોડી હતી અને તે રશિયન મ્યુઝિકલ સોસાયટીમાં જોડાયો હતો. ત્યાં પીટર ચાયકોવસ્કીએ ન્યુ કોન્ઝર્વેટીવના ભાગ બનવાનું પસંદ કર્યું. આ ઉપરાંત એણે ઓરગન અને વાંસળીનો અભ્યાસ કર્યો કે જેથી વાદ્યવૃંદ (ઓરકેષ્ટ્ર)માં ભાગ લઈ શકે. પીટરે બીજાને પિયાનોના લેસન આપવા શરૂ કર્યા કે જેથી તે કંઈક મેળવી શકે. આ છતાં એન્ટોન રૂબીનસ્ટાઈન કે સીઝર કુઈ એમ માનતા ન હતા કે તેનું સ્નાતક કાર્ય ‘ઓડ ટુ જોય’ સારું હતું.

પીટર ચાયકોવસ્કી આ પછી મોસ્કો ગયો જ્યાં નિકોલસ રુબેનસ્ટાઈને એક સંગીતશાળા (કોન્ઝર્વેટોર)ની સ્થાપના કરી હતી. પીટર એની સાથે સંગીતશાળામાં જોડાયો. તેને હાર્મનીના પ્રોફેસર તરીકે નિમણૂક મળી. પીટરે અહીં ખૂબ કામ કર્યું, ભણાવ્યું, સ્વર નિયોજનો કર્યા અને ઓરકેષ્ટ્રાનું સંચાલન પણ કરવા લાગ્યો. અહીં જ પીટરે એની પહેલી સિમ્ફની ઉપર કાર્ય કર્યું અને રાત દિવસ જોયા વગર કામ કરવાથી એને નર્વસ બ્રેક ડાઉન થયું. જ્યારે તેણે તેની પહેલી સિમ્ફનીનું સ્વરનિયોજન સેંટ પીટર્સબર્ગના પ્રોફેસરો એન્ટોન રૂબેનસ્ટાઈન અને અન્યોનને દર્શાવ્યું ત્યારે તેઓએ તે સ્વર નિયોજને નકારેલું. પણ આ સિમ્ફનીની રજૂઆત જ્યારે ૧૮૬૮માં થઈ ત્યારે શ્રોતાઓ દ્વારા તેને આવકાર મળેલો.

પીટર ચાયકોવસ્કીએ પછી પ્રિન્સેસ દાગમારના ત્સારેવીચ સાથેના લગ્ન માટે ડીનીસ રાષ્ટ્રગીતના આધારે એક સ્વરાંકન તૈયાર કર્યું. તેણે તેની પહેલી સિમ્ફનીને ફરીથી તૈયાર કરી. અને એક ફોક ઓપેરા ‘ધ વોયેવાડા’ રચ્યું, જેને તેણે જ પાછળથી અત્યંત ખરાબ ગણેલું.

હજી પણ પીટર ચાયકોવસ્કી રૂબેનસ્ટાઈન સાથે રહેતો હતો. તેનો કોઈ નિયત ગ્રેડ હજી નક્કી કરવામાં નહોતો આવ્યો. ચાયકોવસ્કી અવારનવાર તેના મિત્રો જેવા કે સ્કૂલમિત્ર પ્રિન્સ ગેલીટ્ઝીને અને કોન્દ્રેત્યેવને ત્યાં જતો અને લાંબો સમય રહેતો. પણ ઉનાળા માટે તે તેની બહેન સાસા ડેવીડોવાના યુકેઈનના કામેન્કા ગામે રહેવા જતો. સાસા, લેવ ડેવીડોવાને ૧૮૬૦માં પરણી હતી.

કામેન્કા દક્ષિણ કીવથી ૧૫૦ માઈલ દૂર હતું અને એ સમયે ટ્રેઈનથી ત્યાં જવું એ અત્યંત કંટાળાજનક હતું. પણ તે છતાં પીટરને ત્યાં જવું ગમતું હતું. પીટર આ સમયે

જંગલોમાં ફરવાનું, તાસ્મીન નદીમાં બોટીંગ કરવાનું, કુટુંબના સભ્યો સાથે પુસ્કીન રોક પર પિકનીક જવાનું પસંદ કરતો. આ દરમ્યાન જ ગામઠી મેળામાં ફરતા તેણે એક લોકગીત સાંભળ્યું જેમાંથી તેને પ્રેરણા મળી અને 'આન્ડાટે કાન્ટોબીલ'ના પહેલા ભાગનું સર્જન થયું અને 'સ્વાન લેક'ની પહેલી આવૃત્તિનું સર્જન બાળકો માટે કર્યું.

સાસાનું કુટુંબ ખૂબ સરળ હતું. આ કુટુંબના એક વીલામાં જ પીટર રહેતો અને ત્યાંના અપરાઈટ પિયાનો ઉપર સ્વર નિયોજનો કરતો. પણ સાસાની ભત્રીજી અને તેની સંગીત શિક્ષિકા પીટરને પજવતા. પીટર પણ દુરાધ્ય સ્ત્રીઓને પટાવવામાં હોશિયારી સમજતો. પણ તેના કેટલાક અનિચ્છનીય પરિણામો પણ આવતા. આમાંની એક છોકરી તાન્યાએ મોર્ફીન જેવા ડ્રગ્સ લેવા શરૂ કરેલા. પછીથી તેને ટ્રીટમેન્ટ માટે પેરિસ લઈ જવામાં આવી. પણ હકીકતે તે સગર્ભા હતી જે છુપાવવામાં આવેલું. આ તાન્યાને અવતરેલા બાળક જ્યોર્જને પીટર પેરિસથી લઈ આવ્યો. એને તેના ભાઈ નિકોલસ અને તેની પત્ની ઓલ્ગાએ દત્તક લીધું. આ બધું જ છુપાવવામાં આવેલું અને સાસા આ અંગે કંઈ જાણતી ન હતી. તાન્યા પછી પણ કેટલોક સમય ડ્રગ્સ લેતી હોવાને કારણે મૃત્યુ પામી.

૧૯૬૫ના સમયમાં કુટુંબીજનોએ પીટરને સાસાની નણદ સાથે પરણાવી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ પીટરે ના પાડતા તેના પિતાને કહ્યું કે તે એક ગાયિકા ડેઝરી આર્ટોટ સાથે સંકળાયેલ છે. આ ગાયિકા ઈન્ટરનેશનલ મેઝો-સોપનો પાઉલીન વીઆર્ડોની વિદ્યાર્થીની હતી. પણ તે પરિણય સફળ ન રહ્યો કારણ કે ડેઝરીની માતાને આ બંનેનો પરિણય પસંદ ન હતો તથા ડેઝરી પોતે પણ તેની ગાયિકા તરીકેની કારકિર્દી આગળ ધપાવવા ઈચ્છતી હતી. વળી તે સમયે ડેઝરી પીટર કરતાં સંગીત શ્રોતાઓમાં વધુ જાણીતી હતી. આમ આ સંબંધ પર પૂર્ણવિરામ આવી ગયો. આ સંદર્ભમાં તેના પિતાએ પીટરને લખેલ પત્ર અત્યંત પ્રેરણાદાયક હતો.



ભત્રીજા બોબ સાથે

પીટરને છોકરીઓ કરતાં નાના છોકરાઓમાં વધુ રસ પડતો હતો. આ માટે તે ઘણીવાર શેરીમાંથી ગમતા છોકરાઓને પણ પૈસા આપી ઘેર બોલાવતો. એનો ભાઈ મોડેસ્ટે પણ સમલીંગી હતો. સફરમાં સાથે રહેતા નોકર એક્સઈની સાથે પણ તેના નિયમિત સંબંધો હતા. આ ઉપરાંત તેની બહેન સાસાના તેર વર્ષના પુત્ર બોબના પણ તે ખૂબ પ્રેમમાં હતો. આ ભત્રીજાનું નામ વ્લાદીમીર લ્વોવીચ ડેવીડોવ હતું પણ ઘરમાં બધા તેને વહાલથી બોબ કહીને બોલાવતા. પીટરે એના વિશે તેના પ્રત્યેનો પ્રેમ પ્રગટ કરતા કહેલું, 'માય માર્વેલસ ઈનકમ્પેરેબલ બોબ'. કામેન્કાના દિવસો દરમ્યાન પીટર તેના આ ભત્રીજા સાથે સમલીંગીક આનંદ માણતો.

પીટરના આવા સમલીંગીક સંબંધોનો દુઃખદ અંત આવતો. તેના પંદર વર્ષીય

વિદ્યાર્થી ઝાક, અન્ય એક મિત્ર અને બોબે પણ જિંદગીનો અણધાર્યો અંત આણેલો, પીટર આ માટે પોતાને દોષિત માનતો. પીટર માનતો હતો કે સાસાને આ બધાનો અંદાજ હતો અને એણે તેને માફ પણ કરેલો. એ સમયે સમલીંગીક સંબંધો સમાજમાં સામાન્ય લગ્નજીવનની જેમ જ જોવામાં આવતા હતા.



૧૯૭૧માં પીટર પોતાને માટે એક નાનો ફ્લેટ લઈ ત્યાં રહેવા ગયો છે. પણ એકલતા લાગ્યા કરતી હોવાથી એ રુબેનસ્ટાઈન સાથે જુગાર રમવામાં સમય પસાર કરતો, કે પેરિસની અવારનવાર સફર કરતો. આ સમય દરમ્યાન એણે સ્વરાંકન કરવાના રાખ્યાં હતા. ૧૯૭૩માં એની બીજી સિમ્ફનીને મોસ્કોમાં ખૂબ સફળતા મળી હતી. પછી એણે 'સ્નો મેઈડન' માટે એક સ્વરાંકન લખ્યું. એ સમયે ગ્રાન્ડ ડચીએ નાટ્યકાર ગોગોલના 'ક્રિસમસ ઈવ'ના આધારે એક ઓપેરા તૈયાર કરવાને માટેનું પારિતોષિક જાહેર કરેલું અને પીટર 'વકુલા ધ સ્મીથ' માટે વિજેતા બન્યો.

આ સમયમાં જ પહેલું પિયાનો કોન્સર્ટ લખાયેલું. આ એ જ કોન્સર્ટ હતું જે ખૂબ સાંભળવા મળે છે. એ બહુ જ વખણાયેલું છે. હાન્સ વાન બ્લોવએ ચાયકોવસ્કીનો એક સંગીતકાર તરીકેનો પરિચય તેના વિષે લેખ લખીને શ્રોતાઓને કરાવેલો તેને આ કોન્સર્ટ અર્પણ કરવામાં આવેલું. બ્લોવએ જ બોસ્ટનમાં થયેલી તેની પહેલી રજૂઆતની સફળતા વિશે લખેલું. પીટર ચાયકોવસ્કીએ આ કોન્સર્ટનું પુનઃલેખન પણ કરેલું તેની આ બીજી આવૃત્તિમાં 'બીગ કોર્ડ્સ'ને સમાવવામાં આવેલા. આ સાંભળીને ઈમ્પિરિયલ બેલેના ડાયરેક્ટરે ચાયકોવસ્કીને એક બેલે લખવાનું કામ સોંપ્યું. આમ ૧૯૭૭માં 'સ્વાન લેક'નું સર્જન થયું પણ તેને સફળતા ન મળી.

સેન્ટ સેઈનનો પરિચય પેરિસમાં થયો. ચાયકોવસ્કીને અહીં જ 'કારમેન' સાંભળવાનો અવસર મળ્યો. બંદિશના કારણે તેનું જીવન બદલાઈ ગયું તેમ ચાયકોવસ્કીએ જ કહ્યું છે. ૧૯૭૬માં એક સંગીત વિવેચક તરીકે એણે 'ધ રીંગ'ની બેરુતમાં થયેલી પૂર્ણ રજૂઆતમાં હાજરી આપી. તેના ભાઈ મોડેસ્ટને આ અંગે જણાવતા કહે છે કે 'કલાના ઈતિહાસમાં થયેલો આ એક મહત્વપૂર્ણ બનાવ છે'. બેરુતમાં જ તે લીઝ્ટ અને વેગનરને મળ્યો. અહીં જ તેને દાન્તેનું 'ડિવાઈન કોમેડી'ના વાંચનથી એક સિમ્ફનીક ફેન્ટસી 'ફાન્સેસ્કા ડી રીમીની'ની પ્રેરણા મળી.

૧૯૭૬ની મધ્યમાં રશિયા અને તુર્કી વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થયું. સમગ્ર યુરોપમાં આ

કારણે દહેશત ફેલાઈ. સર્બિયા અને મોન્ટેનેગ્રો પણ ટર્કી સામે યુદ્ધે ચડ્યા. યુદ્ધના કાર્યમાં ફાળો આપવા ફક્ત પાંચ જ દિવસમાં ચાયકોવસ્કીએ 'સ્લાવોનીક માર્ચ'ની રચના સર્બ સૈનિકોને માટેના ચેરીટી કોન્સર્ટ માટે કરી. આની રજૂઆતને સારો આવકાર મળ્યો.

કેટલીક સ્ત્રીઓનો ચાયકોવસ્કીના જીવન ઉપર સારો પ્રભાવ હતો. આ સ્ત્રીઓમાં તેની માતા, તેની નર્સ, તેની બહેન અને ડેઝરી આર્ટોટ. હવે ૧૮૭૭માં જ્યારે તે તેની ચોથી સિમ્ફની ઉપર કાર્ય કરતો હતો ત્યારે બે સ્ત્રીઓનો તેના ઉપર પ્રભાવ હતો. જેમાં એક તેને આર્થિક રીતે મદદ કરતી અને પ્રોત્સાહક નાદજા વાન મોર્ક અને બીજી તેની પત્ની આન્ટોનીના ઈવાનોવના મીલ્યુકોવ.



ચાયકોવસ્કી કરતા માદામ નાદજા વાન મોર્ક નવ વર્ષ મોટી હતી. એ થોડા સમય પહેલા જ વિધવા થઈ હતી. તેનું કુટુંબ મોટું હતું અને તેને દસ બાળકો હતા. તેણીનો પતિ રેલ્વેના બાંધકામનો માલિક હતો અને તેઓ ખૂબ પૈસાદાર હતા. નાદજાએ ચાયકોવસ્કીનું સિમ્ફનીક ફેન્ટાસીયા 'ધ ટેમ્પેસ્ટ' સાંભળ્યું હતું. એક વિદ્યાર્થીના સૂચનથી એણે ચાયકોવસ્કીને એક સ્વરાંકન એવું તૈયાર કરવા કહ્યું જેમાં ભગ્ન હૃદયની રજૂઆત થતી હોય. આ વાતનો જવાબ આપતા ચાયકોવસ્કીએ કહેલું કે આ માટે થોડી ધીરજ રાખવી રહી. એટલું

જ નહીં તેણે એમ પણ જણાવ્યું કે આ પ્રકારના કામને અંતે તે હંમેશા ૧૦૦ રૂબલની નોટની અપેક્ષા રાખે છે. ચાયકોવસ્કીએ જણાવ્યું કે તે એક સિમ્ફની ઉપર કાર્ય કરી રહ્યો છે અને તેને આર્થિક સહાયની જરૂર છે. નાદજાએ તેને રૂબલ મોકલ્યા ત્યારે તેણે તેનો ફોટોગ્રાફ મોકલ્યો. આ પછીના ચૌદ જેટલા વર્ષ સુધી નાદજાએ ચાયકોવસ્કીને આર્થિક સહાય અને નૈતિક બળ પૂરું પાડ્યું. પણ આ સંબંધમાં એક અજુગતી શરત હતી, નાદજા તેને મળવા માગતી નહોતી. જેટલો વધુ પ્રભાવક તે હતો તેટલો જ તેના પરિચયનો ડર હતો.

એક પત્રમાં નાદજા લખે છે, 'રૂબરૂ મેળાપ જ એકબીજાને નિકટ લાવે છે એવું નથી, વિચારો, લાગણીઓ અને સહૃદયતાની સામ્યતા પણ પરસ્પરનું ખેંચાણ બની શકે. આમ તો તમે એક દષ્ટિએ અપરિચિત છો. મેં તમારે વિષે સાંભળ્યું છે - સારું તેમ જ નરસું - એ મને અનન્ય આનંદ આપે છે અને મારી ઉષ્માભરી સહૃદયતા હું તમારે ચરણે ધરું છું. તમારામાં માનવ અને કલાકારનો અમૂલ્ય સુમેળ છે એ વિચાર મને આનંદ આપે છે. એક સમય એવો હતો જ્યારે તમારો પરિચય કરવાની મને તાલાવેલી હતી, પણ હવે હું જ્યારે તમારાથી વધારે ને વધારે મોહિત થવા માંડી છું ત્યારે તમારો પ્રત્યક્ષ પરિચય કરવાનો મને ડર લાગે છે. હું દૂરથી જ તમારા ખ્યાલમાં રાચવા માગું છું. તમારા સંગીતમાં હું તમને વાતચીત કરતા સાંભળું છું અને એ દ્વારા તમારી લાગણીઓનો અનુભવ કરું છું.'

પણ ચાયકોવસ્કી અને નાદજાના કુટુંબીઓ એક બીજાને મળતા હતા. પણ આ

બંને મળતા ન હતા. એમનો એક બીજા સાથેનો સંબંધ પત્ર વ્યવહારથી ચાલતો હતો. ચાયકોવસ્કી અનેક વખત નાદજાની જાગીર પર રહેવા અને આરામ કરવા જતો હતો પણ એ સમયે એકબીજાને મળી ન જવાય તેનું ધ્યાન રાખવામાં આવતું હતું. સાસાની પુત્રી એન-ના લગ્ન નાદજાના બીજા પુત્ર સાથે ૧૮૮૪માં થયેલા ત્યારે ચાયકોવસ્કીએ લગ્નમાં હાજરી આપી હતી. પણ નાદજા હાજર રહેલા નહીં.

૧૮૭૭ના શરૂઆતના થોડા મહિનાઓમાં ખૂબ જ સંવેદનાત્મક ચોથી સિમ્ફની ઉપર કાર્ય કરવામાં આવ્યું. જે તેણે માદામ માર્ક વોનને અર્પણ કરવાની ઓફર કરીને ૩૦૦૦ હજાર રૂબલની લોન માગી. પણ તે સમયમાં જ અચાનક એક અન્ય સ્ત્રી તેના જીવનમાં આવી.

ચાયકોવસ્કી એમ માનતો કે લગ્ન એટલે એક ભાવનાત્મક બંધન છે. પણ એ એમ માનતો કે લગ્નના કારણે એક સ્ત્રી સાથે સંકળાયેલી એક સામાજિક સ્વીકૃતિ મળે અને તેના કારણે અનેક લોકોના મોઢા બંધ કરી શકાશે જેના અભિપ્રાયોનું તેને મન કોઈ મહત્ત્વ નથી. ચાયકોવસ્કી એમ પણ કહેતા કે હું કોઈ નિર્ણય ગંભીરતાથી વિચાર્યા વગર અચાનક નથી લેતો.

રોમાંસ ન હોવા છતાં ચાયકોવસ્કીને એન્ટોનીના મીલ્યુકોવાનો પ્રેમ પત્ર મળ્યો. આ સન્નારીનો ચાયકોવસ્કી તરફનો એક તરફી પ્રેમ હતો જેની તરફ ચાયકોવસ્કી કોઈ લક્ષ દીધું નહિ પણ તેણીએ આપઘાતની ધમકી આપી. મીલ્યુકોવાને મળવા ચાયકોવસ્કી ગયા અને સ્પષ્ટતા કરી કે તે કદી તેણીને પ્રેમ કરી શકે તેમ નથી. આ સમયે તે 'યુજન ઓનેજન' નામની પુસ્તકની કવિતા ઉપરની એક ઓપેરાના સર્જનમાં કાર્યરત હતો.

પુસ્તકની આ કવિતામાં પણ કંઈક એવી જ વાત આવે છે જેવી ચાયકોવસ્કીના જીવનમાં બની હોય છે. પુસ્તકની કવિતામાં તાત્યાના નામનું એક પાત્ર અન્ય એક પાત્ર બ્રોનીક ઓનેજને પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરતો પત્ર લખે છે. પણ બીજા જ દિવસે ઓનેજન તેને ભૂલી જવાનું કહે છે. કેટલાક વર્ષો બાદ તપ્તો બદલાય છે. તાત્યાના એક નિવૃત્ત જનરલની પત્ની છે. તે સમયે ઓનેજન તેના પ્રેમમાં પડે છે પણ તાત્યાના તેને નકારે છે. ચાયકોવસ્કી સંપૂર્ણપણે આ પાત્રોમાં ઓતપ્રોત થયેલો. તેણે એમ પણ કહ્યું કે હું તાત્યાનાના પાત્રના પ્રેમમાં છું. પણ અહીં જ કલ્પના અને વાસ્તવની સેળભેળ થઈ ગઈ. મીલ્યુકોવાને નકારવાનું કાર્ય ઓનેજન જેવું હતું. ચાયકોવસ્કી આવી ગડમથલમાં મીલ્યુકોવાને મળવા ગયો અને તેની આર્થિક પરિસ્થિતિ, સ્વભાવ અને તોછડાપણા વિશે જણાવ્યું અને પછી અચાનક જ તેને લગ્નનો પ્રસ્તાવ આપ્યો, જે મીલ્યુકોવાએ તુરત જ સ્વીકારી લીધો.

ચાયકોવસ્કીએ તેના ભાવિ લગ્ન અંગે તેના પિતા અને ભાઈને જણાવ્યું. પણ તેણે મોડેસ્ટેને કે સાસાને ના જણાવ્યું. લગ્ન પછી ચાયકોવસ્કીએ માદામ વોન માર્કને સમજાવતા કહ્યું કે, 'નો મેન કેન એસ્કેપ હીઝ ડેસ્ટીની'.



એક બીજાને યોગ્ય ન હોય તેવા આ બંનેએ એમની મુલાકાતના આઠ અઠવાડિયા બાદ અઢાર જુલાઈના રોજ સેંટ જ્યોર્જ ચર્ચમાં લગ્ન કર્યાં. લગ્ન બાદ ચાયકોવસ્કીએ એની પત્નીને સ્પષ્ટ કહી દીધું કે આ સંબંધ સંપૂર્ણ પ્લેટોનિક (અદૈહિક) રહેશે. લગ્ન પછીના પાંચમાં દિવસે આનાતોલાને પત્રમાં લખ્યું કે મારી પત્ની મારાથી સંપૂર્ણ વિપરીત છે. ચાયકોવસ્કી એક ઝાડના ઢુંઠાની જેમ તેની પાસે સૂતો રહેતો.

સપ્ટેમ્બરમાં ચાયકોવસ્કી મોસ્કો પરત ફર્યો. પત્ની સાથે રહી કાર્ય કરવું અસંભવ લાગ્યું. એક સાંજે તેણે મોસ્કવા નદીમાં આપઘાત કરવાનું ઈચ્છ્યું. ફોર્થ સિમ્ફનીના સ્કોર ઉપર ચાયકોવસ્કીએ એવી નોંધ પણ લખી કે મારા મૃત્યુ બાદ આ માદામ વોન માર્કને આપવી. આ પછી ચાયકોવસ્કી એક દિવસ અચાનક બેભાન થઈ ગયો અને અભાનાવસ્થા લગભગ બે દિવસ જેટલી ચાલી. જ્યારે તે ભાનમાં આવ્યો ત્યારે ડોક્ટરે ચાયકોવસ્કીને તેની પત્નીને હવે પછી ન મળવાની સલાહ આપી. જ્યારે આ વાતની જાણકારી રૂબેનસ્ટાઈન આન્તોનીનાને આપી ત્યારે તેણે શાંતિ રાખી. તેણે કહ્યું કે ચાયકોવસ્કી માટે તે કંઈ પણ સહન કરવા તૈયાર છે.

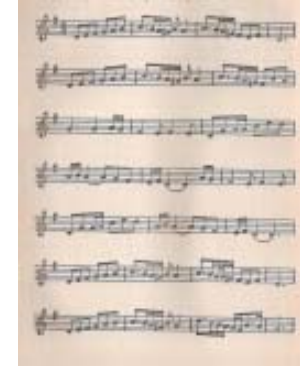
આન્તોનીના ચાયકોવસ્કીથી છુટાછેડા લેવા એ શરતે તૈયાર થઈ કે તેને વ્યભિચારી ગણવો. પણ પછી મન ફેરવીને તે મહિને સો રૂબલનો નિભાવ ખર્ચ ચાયકોવસ્કી આપે તેવું જણાવ્યું. પણ આ વાતને લગભગ રોકડ આપીને પૂર્ણ કરી. આન્તોનીનાને અન્ય એક પ્રેમી હતો અને તેને બાળક પણ તેના દ્વારા થયેલું. પણ આ બધા પાછળ ચાયકોવસ્કી છે તેમ કહીને તેણી સદા ચાયકોવસ્કીને ત્રાસ આપતી રહી. ચાયકોવસ્કીએ ઘણો સમય વાર્ષિક બારસો રૂબલ જેવી રકમ તેને આપી. આન્તોનીના ઘણો સમય એક આશ્રયસ્થાનમાં ગાંડપણ જેવી પરિસ્થિતિમાં રહ્યા બાદ ૧૯૧૭માં મૃત્યુ પામી. આ સંદર્ભમાં ચાયકોવસ્કી માદામ વાન માર્કને લખે છે, “આન્તોનીનાને કદી મારામાં કે મારા કાર્યમાં રસ ન હતો. એનું હૃદય અને મગજ બંને સાવ ખાલી હતા.”

ચાયકોવસ્કી મોસ્કો કોન્ઝર્વેટિવમાંથી રાજીનામું આપીને શિક્ષણના કાર્યમાંથી છૂટા થયા અને સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં જોડાવાની પણ ના પાડી. આ પછીના વર્ષોમાં રશિયામાં અનેક પરિવર્તનો થયા. રાજકીય આંદોલનો થયા. ટીસર એલેક્ઝાંડરનું ૧૮૮૧ની તેરમી માર્ચના રોજ ખૂન થયું. આ સમયમાં ચાયકોવસ્કીની સર્જનાત્મકતા સાવ જ ઓછી થઈ ગઈ હતી. અને તેની અનેક મુશ્કેલીઓના કારણે એ નવું ખાસ કશું જ સર્જી શકતો નહોતો. એનો મોટાભાગનો સમય પણ સફરમાં જતો. પણ ચાયકોવસ્કીને મુસાફરી બિલકુલ પસંદ ન હતી. જર્મનો જેને રેલ્વે ફીવર કહે છે તેવું તેને મુસાફરી માટે થઈ જતું.

૧૮૮૦માં ચાયકોવસ્કીએ ઈટલી નિવાસ દરમ્યાન ‘કેપ્રીસીયો ઈટાલિયન’ લખ્યું. ત્યારે જ તેને નિકોલસ રૂબેનસ્ટાઈનના માંદગીના ખબર મળતા તે પેરિસ જવા નીકળ્યો. પણ તે સમય પહેલા પહોંચી શક્યો નહિ. પેરિસ અને બર્લિનના નિવાસ દરમિયાન એ થિયેટરોમાં જતો રહ્યો. અને ખાસ તો એવા સ્થળે જતો જ્યાં કોઈ પણ જાતના જોખમ વગર સમર્લીંગી લોકો મળી રહે.

૧૮૭૮થી ૧૮૮૪ દરમ્યાન કેટલાક મહત્વના સ્વરાંકનો તેણે રચ્યા. જેમાંનું ‘પિયાનો ટ્રીયો’ રૂબેનસ્ટાઈનને અંજલીરૂપ હતું. આ ઉપરાંત ‘મેનફેડ’ પણ ખરું જ. ‘સેરેનેડે ફોર સ્ટ્રીંગ્સ’ અને ‘૧૮૧૨ ઓવરચર’ પણ આ જ સમયમાં લખાયા હતા. પણ આ બંનેમાં કોઈ ખાસ કલાતત્ત્વ ન હતા, એ અત્યંત ઘોંઘાટીયા હતા.

આખરે ૧૮૮૫માં એણે સ્થાયી થવાનું નક્કી કર્યું. તે કામ કરી શકે તે માટે એને સ્થિરતા અને શાંતિની જરૂરત હતી. મોસ્કોથી સાઈઠ માઈલ દૂર કલીનની પાસે મેઈડાનોવોમાં એણે એક મકાન ભાડે લીધું. અહીં તે બપોર પછીના સમયમાં નદી કિનારે કે જંગલમાં ફરીને પોતાના વિચારોને લખી શકે. પણ અહીં એ કંઈ એવું ઉલ્લેખનીય કામ કરી ન શક્યો. અહીં તેને રજાઓ ગાળવા આવતા સહેલાણીઓનો અને ભીખારીઓનો બહુ ત્રાસ હતો. તે ઉપરાંત અહીંના છોકરાઓ અત્યંત તોફાની હતા. એ બધા માટે ગામના લોકોને મળીને ચાયકોવસ્કીએ એક શાળા શરૂ કરી જેના માટેનું ફંડ પણ તેણે પૂરું પાડ્યું.



આ બધા વર્ષો દરમ્યાન તે કેટલીક સિમ્ફનીની રચના કરી. ખાસ તો કેટલીક પૂર્વે રચાયેલીને લંબાવી કે મઠારી. જેમાં ‘ફિફ્થ સિમ્ફની’, ‘સ્લિપિંગ બ્યુટી’, ‘ધ ક્વીન ઓફ સ્પેડ્સ’, ‘ધ નટકેકર’ (જેમાં ‘ડાન્સ ઓફ ધ સુગર પ્લમ ફેરી’નો પણ સમાવેશ કરેલો) અને ધ થર્ડ પિયાનો કોન્સર્ટો મુખ્યત્વે હતા. આ સમયમાં જ ચાયકોવસ્કી આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રસિદ્ધિ પામેલા. એમનું કામ આખા યુરોપ અને અમેરિકામાં રજૂ થતું હતું. પણ આ બધા કંઈ એટલા સારા ન હતા. ખાસ ‘સ્લિપિંગ બ્યુટી’ને માટે ‘વેરી નાઈસ’ એમ કહેવાયેલું.

૧૮૯૦માં ચાયકોવસ્કીને મેડમ વાન મોર્ક તરફથી એક ચોંકાવનારો પત્ર મળ્યો જેમાં એમ લખ્યું હતું કે જે વર્ષાસિન ઘણા સમયથી તે આપતી હતી તે હવે તેને પરવડે તેમ નથી તેથી તે બંધ કરે છે. પણ ચાયકોવસ્કીને તે સમયે કોઈ એવી આર્થિક તકલીફ ન હતી. પણ આ સંજોગો એના માટે દુઃખદ હતા. એના પબ્લિશરને પત્રમાં લખ્યું કે ‘વર્ષાસિન બંધ થઈ ગયું તેથી વધુ તો તેણે હવે મારામાં રસ લેવાનું બંધ કર્યું તે વધુ દુઃખદ છે.’

આ સમયમાં જ ચાયકોવસ્કીએ ઓરકેષ્ટ્રને કન્ડક્ટ કરવાનું શરૂ કરેલું. આ સંદર્ભમાં તે કહે છે કે ‘મેં કદી એવી કલ્પના જ નહોતી કરી કે ઓરકેષ્ટ્રની આગળ ઊભા રહીને તેને કન્ડક્ટ કરવામાં ગહન, શક્તિસભર અને અવર્ણનીય આનંદ મળતો હોય છે.’ આ આનંદથી પ્રેરાઈને ચાઈકોવસ્કી ૧૮૮૦માં ઓરકેષ્ટ્ર સાથે સફર શરૂ કરી. એને સફરે લંડન અને ન્યુયોર્ક પહોંચાડ્યો. પણ ચાઈકોવસ્કીને અંગ્રેજી ભાષા અને તેના રીતિ રિવાજોનો ખાસ પરિચય ન હતો. તેથી તેને અનેક પ્રકારની તકલીફો પડી. ચાયકોવસ્કીએ અંગ્રેજી ભાષા શીખવી શરૂ કરી જેથી ખાસ તો શેક્સપીયર, ડીક્સ અને ઠકારેને મૂળમાં વાંચી શકાય તે માટે. ચાયકોવસ્કીના લંડનમાં સેન્ટ જેમ્સ હોલમાંના કાર્યક્રમની બધી ટિકિટો વહેંચાઈ ગઈ અને હાઉસફૂલ રહ્યું. ફોર્થ સિમ્ફનીનું જ્યારે ગ્રાન્ડ રિહર્સલ ચાલતું હતું ત્યારે તે કશું જ બોલી શક્યો નહોતો. ફક્ત એટલું જ બોલ્યો, “વોડકા, મોર વોડકા.”

ચાયકોવસ્કી ન્યુયોર્ક પહોંચ્યો તે પહેલા જ તેને શાસાના મૃત્યુના સમાચાર મળ્યા પણ ચાયકોવસ્કીને એક નવા જગતમાં જવાનો એક અલગ જ જુસ્સો હતો. અમેરિકા સિવિલ વોર પછી અનેક રીતે બદલાયેલું હતું. જ્યોર્જ વોર્શીંગ્ટનના સમયનું અમેરિકા એટલે અનેક પ્રદેશોમાંથી ત્યાં વસવાટ કરવા લોકો આવી રહ્યા હતા. એમ કહેવાય છે કે એ દિવસોમાં એન્ડ્ર્યુ કાર્નેગીએ સ્ટીલ કંપનીના વહેંચેલા શેરના ચેકનો સરવાળો અમેરિકાની આવકથી પણ મોટો હતો. પણ ધનવાનો અત્યંત આડંબરી હતા અને તેમના જીવન અત્યંત વલગર હતા.

અમેરિકનો તે સમયે એવું માનતા હતા કે જર્મનો શ્રેષ્ઠ સંગીતકારો છે. અનેક જુદા જુદા દેશોના લોકો ત્યાં જઈ વસવાટ કરવા લાગ્યા હતા તેમાં અનેક સંગીતકારો પણ હતા. પણ એકંદરે તેમની રૂચિ જુનવાણી, રૂઢિચુસ્ત હતી. આ ફક્ત સંગીતના ક્ષેત્રમાં જ જોવાનું. એક નવ્ય ધનવાનોની સોસાયટી ઊભરી આવી હતી. પ્રત્યેક નાના મોટા શહેરોમાં સંગીત કલબો હતી. રેલ્વે દ્વારા બધે જ સરળતાથી પહોંચી શકાતું હતું. જેના કારણે સંગીતકારો અને ખાસ કરીને વાદકો એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ સરળતાથી આવી જઈ શકતા હતા. આ બધી સંગીત કલબોની મોટાભાગની સભ્યો સ્ત્રીઓ હતી. આ સમયમાં ચાયકોવસ્કી અમેરિકા પહોંચ્યા.

ચાયકોવસ્કીનો પહેલો જ કાર્યક્રમ ન્યુયોર્કના કાર્નેગી હોલમાં યોજાયો હતો. અહીં તેને ભવ્ય આવકાર મળ્યો. અમેરિકાના આતિથ્યથી ચાયકોવસ્કીને અનેરો આનંદ મળ્યો. અનેક જગ્યાએથી તેને ભોજન માટે આમંત્રણ મળતા. આ આમંત્રણોમાં મેગા રીચ કાર્નેગીનો પણ સમાવેશ થતો હતો. ચાયકોવસ્કીએ ન્યુયોર્ક ઉપરાંત વોશિંગ્ટનમાં પણ ઓરકેષ્ટ્ર કન્ડક્ટ કરી કાર્યક્રમો આપ્યા. અને ફીલાડેલ્ફીયા અને બાલ્ટીમોરની પણ સફર કરી. ન્યુયોર્કથી ન્યુલાઈનર શિપમાં બેસીને અગિયાર દિવસની સફર કરી ફરી સેન્ટ પીટસબર્ગ પહોંચ્યો.

૧૮૮૩ના ઉનાળામાં ચાયકોવસ્કીએ લંડનની સફર કરી. ત્યાંની કેમ્બ્રિજ

યુનિવર્સિટીએ ચાયકોવસ્કીને ઓનરરી ડીગ્રી પ્રદાન કરી. પણ લંડનની આબોહવા તેને માફક ન આવી. આખા દિવસનું ધૂંધળું વાતાવરણ તેની તબિયતને અનુકૂળ ન લાગ્યું. સાસાના મૃત્યુ બાદ આમ પણ ચાયકોવસ્કી થોડો ગમગીન અને હતાશ રહેતો હતો. ફરી તે સ્વરાંકન તરફ વળ્યો. તેણે સિક્સ્થ સિમ્ફનીના ઓરકેષ્ટ્રેશનની અંતિમ લય તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. ૨૮ ઓક્ટોબર ૧૮૮૩ના શનિવારના રોજ ઓરકેષ્ટ્રને પોતે જ કન્ડક્ટ કરીને રજૂ કર્યું. એના બીજા દિવસે તે તેને ‘પેથેટીક સિમ્ફની’ (Pathetic Symphony) તેલું શિર્ષક આપ્યું. રજૂઆત પછી ચાયકોવસ્કી ગ્રાન્ડ હોટલમાં જમ્યો.

આ પછીના કેટલાક દિવસો ચર્ચસ્પદ છે. એક દિવસ તેણે બોબની કાકી વેરા સાથે બપોરનું જમણ લીધું. આ એ જ વેરા જેને ચાયકોવસ્કીએ લગ્ન માટે કહેણ મોકલેલું જે તેણીએ ઠુકરાવેલું. ત્યાંથી તે થિયેટર પર ગયો અને પછી એક લેઈનર રેસ્ટોરન્ટમાં જમવા ગયો. અહીં તેણે મેકોનીની વાનગી મંગાવી જે તેણે વાઈટ વાઈન સાથે આરોગી. જમ્યા બાદ તેણે મિનરલ વોટર પીધું. પણ પછી વેઈટરની પાસે સાદું પાણી મંગાવ્યું. વેઈટરે સાદું પાણી લાવતાં કહ્યું કે પાણી ઉકાળેલું નથી તો પણ ચાયકોવસ્કી તે ઝડપથી લઈને પીવા લાગ્યો.

સેન્ટ પીટસબર્ગમાં તે સમયે કોલેરાના વાયરા હતા અને હજારો લોકો આ બીમારીને કારણે મૃત્યુ પામ્યા હતા. બીજા દિવસે બપોરના જમવાના સમયે ચાયકોવસ્કી ઉબકાઓની ફરિયાદ કરી. ડોક્ટરને બોલાવવામાં આવ્યા પણ તે મોડા આવ્યા. તેના અનુભવની બહારનો આ કેસ હતો.

શુક્રવારના બીજા દિવસે સવારે તબિયતમાં થોડો સુધારો જોવા મળ્યો પણ શનિવારે સંતોષાય નહીં તેવી તરસના ચિન્હો જોવા મળ્યા. પણ ફરી બપોર બાદ તબિયત એકદમ બગડવા લાગી. તેની કીડની બગડવા લાગી. અને તે કોમામાં સરી પડ્યો. ઈઝાક કેથિડ્રલમાંથી એક પ્રિસ્ટને બોલાવવામાં આવ્યા. સોમવાર ૬ નવેમ્બરની વહેવી સવારે ચાયકોવસ્કી મૃત્યુ પામ્યો. એના મૃત્યુ સમયે પંદર માણસો હાજર હતા.



ચાયકોવસ્કીને ભવ્ય અંજલી આપવામાં આવી. ઈમ્પીરિઅલ ઓપેરા (Imperial Russian Opera) ના ક્વાયર (choir) ના વાદકો અને તેના શિષ્યો કોફિનને વીંટળાઈને ઊભા રહ્યા. રાજકીય સન્માન સાથે શુક્રવારે તેની સ્મશાનયાત્રા નીકળી. ચાયકોવસ્કીની સ્મશાનયાત્રા એટલી ભવ્ય અને મોટી હતી કે

સેન્ટ પીટસબર્ગમાં કોઈએ આ પહેલા જોઈ ન હતી. ચાયકોવસ્કીને એલેક્ઝાન્ડર નેવેસ્કી કબ્રસ્તાનમાં દફનાવાવમાં આવ્યા.

ચાયકોવસ્કીનું મૃત્યુ અત્યંત ચર્ચાસ્પદ હતું. કેટલાકનું માનવું હતું કે તેને ઝેર આપીને મારી નાખવામાં આવેલો. તો કેટલાક એમ માને છે કે તેણે આત્મહત્યા કરેલી. એમ પણ માનવામાં આવે છે કે ચાયકોવસ્કીના મૃત્યુના ચોવીસ કલાક પછી જ તેની જાહેરાત થયેલી. આ દરમ્યાન કેટલાક પુરાવાઓનો નાશ કરવામાં આવેલો. તેને કોલેરા થયો હતો એ એક નાટક હતું કે પછી ઉપજાવી કાઢેલી વાત હતી. એમ માનવામાં આવે છે કે ચાયકોવસ્કી સમલિંગી હતો અને તેને તેના ભત્રીજા જોડે સંબંધ હતો. અને તે અંગેની ફરિયાદ કોર્ટમાં થવાની હતી. તેનાથી બચવા તેણે આપઘાત કરેલો. કેટલાકના મતે તે કારણે જ તેને શ્રીમતી જેકોબીએ એવું ઝેર (arsenic) આપેલું જેના ચિન્હો કોલેરા જેવા હોય અને કોઈને ખ્યાલ ન આવે. ચાયકોવસ્કીની જીવન કથાના લેખકો બર્ટોલ્ટ અને મોડેસ્ટેએ પણ ચાયકોવસ્કીના મૃત્યુના કારણો છુપાવવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવેલો. એમણે કેટલાક પુરાવાઓનો નાશ કરેલો તેવું અનેક લોકોનું માનવું હતું.

ચાયકોવસ્કીનું સંગીત જેમ અજરા અમર છે તેમ તેનો નાદજા સાથેનો પ્રેમ પણ અજરા અમર છે. વિશ્વની પ્રેમ કથાઓમાં ચાઈકોવસ્કીની પ્રેમ કથાનો બહુ આદર સાથે ઉલ્લેખ થાય છે. આ ભવ્ય પ્રેમ કથા પણ તેના સંગીત જેટલી આહલાદક અને ગંભીર છે. ચાયકોવસ્કી એમના અનેક ચાહક શ્રોતાઓના કાનમાં હંમેશના ગુંજતા રહેશે.



નાદજા અને ચાયકોવસ્કી વચ્ચેનું અંગત કદી મૃત્યુ ન પામ્યું. અને તેમના કેટલાય પત્રોમાં સચવાયેલું રહ્યું. આ પ્રણયની વાત 'Beloved Friend' - 'The story of Tchaikovsky and Nadejda Von Meck by Catherine Drinker Bowen & Barbara Von Mek' પુસ્તકમાં રજૂ થઈ છે. બે આત્માનો ઉત્કટ પ્રેમ, જગતના કેટલાક સંવેદનશીલ સંગીતનો પાલક હતો. જેવા કે ભવ્ય બેલે 'સ્વાન લેઈક' અને 'સ્લિપિંગ બ્યુટી' અને હલાવી દેતું ઓપેરા 'યુજિન ઓનેજિન' એના ઉદાહરણો છે. ચાઈકોવસ્કીની સૌથી ઉલ્લેખનીય અને છેલ્લી રચના પેથેટિક સિમ્ફનીમાં શરૂઆત બસુનના ભારે ગમગીન સ્વરોથી થાય છે. શરૂઆતથી જ મૃત્યુની આગાહી આપે છે.

સર્જકનું મન મૃત્યુની વાસ્તવિકતાથી ભારે ઉદાસ છે. જિંદગીમાં આનંદની ક્ષણો જેમ આવતી હોય છે, તેમ જ આ બંદિશમાં વચ્ચે વચ્ચે આનંદના ભાવસૂચક સ્વરો આવે છે. પરંતુ આખરે મૃત્યુનો સ્વીકાર થાય છે. આ સ્વીકારની ક્ષણોના સંગીતમાં ડ્રમ સતત હીબકા લેતા હોય તેવી લય લહાવે છે. જાણે નાદજાએ ચાઈકોવસ્કીના પ્રેમને આપેલી તિલાંજલિનું આ અંતિમ સ્વર નિયોજન.

• • •

ડેવ બ્રુબેક



ઝાઝ સંગીતકાર ડેવ બ્રુબેક

૨૦૧૨નો ડીસેમ્બર બહુ આંચકો આપી ગયું. તે સંગીતની દુનિયાના બે મહારથી કલાકારો ડેવ બ્રુબેક અને પંડિત રવિશંકર વર્ષના છેલ્લા વિદાય લેતા મહિનામાં આપણી વચ્ચેથી વિદાય લઈ ગયા. એક ભારતીય અને બીજા પશ્ચિમી સંગીતના દિગ્ગજ કલાકારો હતા. આ બેમાંના એક ડેવ બ્રુબેક વિશે થોડી વાત કરીએ.



ડેવ બ્રુબેકને આપણે ભારતીય શ્રોતાઓ કઈ રીતે ઓળખીશું?

ડેવ એક મોટા ગજાના પિયાનો વાદક હતા. સારા ડ્રમીસ્ટ પણ હતા અને એ બધાથી વધુ તો ઝાઝ શૈલીના ખૂબ સારા કંપોઝર હતા. એમની એક ઝાઝના કલાકાર તરીકેની ઓળખ વિશ્વવ્યાપી હતી. ઝાઝને પ્રચલિત કરવામાં એમનું યોગદાન અવિસ્મરણીય રહ્યું છે.

અંગત રીતે મેં ડેવ બ્રુબેકને સાંભળ્યા તે પહેલા સંગીતની ઝાઝ શૈલીથી પરિચિત થઈ ગયો હતો. સાતમા દાયકામાં ટેલિવિઝન નહોતું અને રેડિયો દ્વારા કે રેકોર્ડ દ્વારા જ સંગીત માણી જાણી શકાતું હતું. મુંબઈ જેવા મોટા શહેરોમાં જ વધુ તો પાશ્ચાત્ય સંગીતની રેકોર્ડ્સ ઉપલબ્ધ હતી. એવા સમયે ઉસ્તાદ રઈસખાને સીતાર ઉપર ઝાઝ શૈલીથી વાદન કરેલું. આ શૈલીના સૌ પ્રથમ સંગીતકારનું જે નામ સાંભળ્યું તે લુઈ આમસ્ટ્રોન્ગનું, જે બ્લ્યુજ વગાડતા હતા. આપણે ત્યાં ઝાઝ તે સમયમાં જ સંભળાવા લાગેલું. પણ શરૂઆતના વર્ષોમાં ઝાઝને સ્વીકારનાર વર્ગ ઓછો હતો. પણ પછી તેની સમજ વધી તેમ પ્રચલિત પણ થતું ગયું તેમ તેમ ઘણા વાદકોનો પરિચય થવા લાગ્યો. આપણે ત્યાં પણ ઝાઝ સાંભળનારો એક ચોક્કસ વર્ગ ઊભો થયો. તેનું મંડળ થયું. અને તેઓ દર વર્ષે તેના કાર્યક્રમો પણ કરવા લાગ્યા. લુઈ બેન્ક અને આશા પુતલી જેવા કલાકારો ઝાઝના રંગે રંગાઈને પ્રસ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ઝાઝને ભારતમાં રજૂ કરવામાં આપણા ભૂતપૂર્વ એટર્ની જનરલ સોલી સોરાબજીનો ફાળો મહત્વનો છે. ઝાઝ યાત્રાના કાર્યક્રમો આપણે ત્યાં ખાસ કરીને મુંબઈમાં અનેક વાર યોજાઈ ગયા છે.

આપણે ત્યાં યોજાતા ઝાઝ યાત્રાના કોઈ કાર્યક્રમ દરમિયાન જ ડેવ બ્રુબેક મુંબઈ આવેલા. અને મુંબઈના કેટલાક ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતના કલાકારોને મળેલા. તેમાં સિતાર વાદક ઉસ્તાદ અબ્દુલ હલીમજાફરખાનને પણ મળેલા. મને અંગત રીતે ડેવ બ્રુબેકનો એ પહેલો પરિચય થયેલો. પછી એમને સાંભળવાનો લ્હાવો પણ મળ્યો. એમને સાંભળીને તો આફરીન થઈ જવાયું. આમ ડેવ બ્રુબેકનો પરિચય થયો. એમની એક રેકોર્ડ ‘ટેઈક ફાઈવ’ મને ખૂબ ગમે છે.

ડેવ બ્રુબેકને સંગીત વારસામાં મળેલું હતું. એમના માતા ઈલીઝાબેથ પિયાનો વાદક હતા અને એમની ઈચ્છા કોન્સર્ટ પિયાનીષ્ટ થવાની હતી. ઈલીઝાબેથ પિયાનોના

ટ્યુશન પણ કરતા હતા. નાના ડેવને સંગીતકાર થવાની ઈચ્છા ન હતી. તો પણ તેને પ્રારંભિક લેસન માતાની પાસેથી જ શીખવા મળેલા. જ્યારે કોલેજમાં દાખલ થવાની વાત આવી ત્યારે ડેવ બ્રુબેકે વેટરનરીમાં એડમીશન લીધેલું. પણ તેના પ્રોફેસરે જ તેને સંગીત કોલેજમાં જવાનું સૂચવતા કહેલું કે તું મારો અને તારો બંનેનો સમય બગાડી રહ્યો છે. પછીથી પણ મ્યુઝિક કોલેજમાં તેને તકલીફ પડી હતી. તે સંગીતની લિપિ (નોટેશન) વાંચી જ શકતો નહોતો. તેથી તેને કોલેજમાંથી કાઢી મૂકવાનું સૂચન થયેલું. પણ અન્ય પ્રોફેસરોની દરમિયાનગીરી બાદ તેને કોલેજનો અભ્યાસ કરવાની અનુમતિ મળેલી. કોલેજમાંથી બહાર આવ્યા બાદ ડેવ બ્રુબેક આર્મીમાં જોડાયા. બીજા વિશ્વ યુદ્ધના એ દિવસોમાં ડેવ બ્રુબેકે આર્મીના બેન્ડનું સંચાલન કરેલું અને રેડ ક્રોસના શોમાં પિયાનો વગાડેલો. ડેવ બ્રુબેકે આર્મીનું પહેલું રેશલી ઈન્ટિગ્રેટેડ બેન્ડ ‘ધ વુલ્ફપેક’ની રચના કરેલી. ચાર વર્ષ આર્મીમાં કાર્ય કર્યા બાદ ડેવ બ્રુબેક ફરી સાનફ્રાન્સિસનો મિલ્સ કોલેજમાં દાખલ થયા. અહીં તેનો પરિચય ડેરીસ મીલહાર્ડની સાથે થયો. જેમણે ડેવ બ્રુબેકને કલાસિકલ પિયાનો નહીં, પણ ફ્યુગ્યુ અને ઓરકેષ્ટ્રેશન શીખવા માટે પ્રોત્સાહિત કર્યો. પોતાના ગુરુના સ્મરણમાં ડેવ એના મોટા પુત્રનું નામ પણ ડેરીસ રાખેલું.



કોલેજમાંથી નીકળ્યા બાદ એક સંગીતકાર તરીકેની જે યાત્રા ડેવ બ્રુબેકની શરૂ થઈ તે અવિરત સાર્ઈઠ જેટલા વર્ષ સુધી ચાલુ રહી. અમેરિકામાં જ નહીં, વિશ્વ સમસ્તમાં ઝાઝને પ્રચલિત કરવાનું મહત્વનું કાર્ય ડેવ બ્રુબેકના સંગીત દ્વારા થયું છે. ઝાઝમાં પણ ડેવ બ્રુબેક આધુનિક ઝાઝના પ્રણેતા

ગણાયા. એમણે કેટલાક મિત્રો જોડે મળીને ડેવ બ્રુબેક નામના ગ્રુપનું ગઠન કર્યું. કેટલાકના મતે તેઓ આધુનિક નહીં પણ પ્રોગ્રેસીવ ઝાઝના પ્રણેતા હતા. અલબત્ત એમના સંગીતમાં એમના માતાના કલાસિકલ અને ઈમપ્રોવાઈઝનલના તત્ત્વો સાંભળવા મળતાં. શરૂઆતના જ એ વર્ષોમાં એમણે સ્વરબદ્ધ કરેલા ‘ઈન યોર ઓન સ્વીટ એ’ અને ‘ધ ડ્યુક’ અત્યંત પ્રચલિત અને સ્મરણીય થયા. ડેવ બ્રુબેકની સંગીત શૈલીને ઝાઝ ઉપરાંત કૂલ ઝાઝ (Cool jazz), વેસ્ટકોસ્ટ ઝાઝ અને થર્ડ સ્ટ્રીમ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. પોતાને પિયાનો વાદક ઉપરાંત કમ્પોઝર અને બેન્ડલીડર તરીકે પણ તેઓ ઓળખાવતા.

‘ટેઈક ફાઈવ’ એ એમની અતિ પ્રસિદ્ધ રચના. ડેવ બ્રુબેકની ‘કોલેજ’ અને ‘ટાઈમ’ સીરીઝના આલ્બમોનું વેચાણ વિક્રમજનક હતું. ૧૯૭૩ની રાફ્ બક્ષીની એડલ્ટ કાર્ટૂન ફિલ્મ ‘હેવી ટ્રાફિક’ની સાઉન્ડ ટ્રેકમાં પણ ટેઈક ફાઈવની રચનાનો ઉપયોગ થયેલો. એમણે કેટલીક અમેરિકન ફિલ્મમાં પણ સંગીત આપેલું. સંગીતના ક્ષેત્રે આ વિદ્યાર્થી આગળ વધી



શકશે નહીં તેમ કહી જે ડેવને મ્યુઝિક કોલેજમાંથી કાઢી મૂકવાનું સૂચન થયેલું. એ જ ડેવ પછીથી સંગીતના ક્ષેત્રમાં વિશ્વ પ્રસિદ્ધ થયા. અમેરિકાની પાંચેક યુનિવર્સિટીઓએ ડેવ બ્રુબેકને ઓનરરી ડોક્ટર તરીકે સન્માનિત કરેલા. ‘ઓલ નાઈટ લોન્ગ’ જેવી ઝાઝ ઉપર સર્જાયેલી ફિલ્મમાં પણ

ડેવ બ્રુબેકે અભિનેતા રીચાર્ડ એટનબરો જોડે કામ કરેલું. સાલ ૨૦૦૬માં ડેવ બ્રુબેકને ગ્રેમી લાઈફ ટાઈમ એચીવમેન્ટથી સન્માનિત કરવામાં આવેલા. ‘ટાઈમ’ મેગેઝીનના કવર ઉપર ડેવ બ્રુબેક સ્થાન પામેલા છે. અલબત્ત ‘ટાઈમ’ના આવરણ ઉપર જ્યારે ડેવ બ્રુબેકનો ફોટો પ્રગટ થયો ત્યારે ડેવ બ્રુબેકે આ સન્માન માટે એમના કરતા લુઈ આમસ્ટ્રોન્ગને વધુ અધિકારી ગણેલા.



ડેવ બ્રુબેકને અનેક પારિતોષિકો અને સન્માનો મળેલા. તેમાંના ઉલ્લેખનીય તેવા ‘કન્કેટકટ આર્ટ એવોર્ડ (૧૯૮૭), નેશનલ મેડલ ઓફ આર્ટ્સ, નેશનલ એન્ડોવમેન્ટ ફોર ધ આર્ટ્સ’ (૧૯૯૧), ‘ડાઉનબીટ હેલ ઓફ ફેમ’ (૧૯૯૪), ગ્રેમી લાઈફ ટાઈમ એચીવમેન્ટ એવોર્ડ (૧૯૯૬), ડોક્ટર ઓફ સેક્રેડ થીયોલોજી, ડોક્ટરેટ હોનોરીયસ કોઝા, યુનિવર્સિટી ઓફ ફ્રી બોર્ગ, સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ (૨૦૦૪), બી.બી.સી. ઝાઝ લાઈફ ટાઈમ એચીવમેન્ટ એવોર્ડ (૨૦૦૭). બેન્જામીન ફ્રેન્કલીન એવોર્ડ ફોર પબ્લિક ડીપ્લોમસી (૨૦૦૮), કેનેડી સેન્ટર હોનર્સ (૨૦૦૯), જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન યુનિવર્સિટી હોનરરી ડીગ્રી (૨૦૧૦) અને ઓનરરી ફેલો ઓફ વેસ્ટાનીસ્ટર કોઈર કોલેજ, પ્રિન્સટન ન્યુ જર્સી (૨૦૧૧) ઉલ્લેખનીય છે.



બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં એક સૈનિક તરીકે એમણે જોયેલા દૃશ્યોને યાદ કરતા ડેવ બ્રુબેક એમ કહે છે કે તે બધુ તેમને ટેન કમાન્ડમેન્ટસથી વિરોધાભાસી લાગેલું. આ બધાનો એમના ઉપર જે પ્રભાવ પાડેલો તેથી તેઓ અધ્યાત્મ તરફ વળેલા અને ૧૯૮૦માં કેથલીક ધર્મ સ્વીકારેલો. આ બાદ નેશનલ કેથલીક વીકલી ‘અવર સનડે વિઝિટર’ માટે ખાસ એક બંદિશ સ્વરબદ્ધ કરેલી. ૧૯૯૬માં કેથલીક ધર્મને સ્વીકારવા અંગે ડેવ બ્રુબેકે કહેલું,

“I didn’t convert to Catholicism, because I wasn’t anything to convert from. I just joined the Catholic Church.” ૨૦૦૬માં અમેરિકન કેથલીકને અપાતું સન્માનનીય પારિતોષિક યુનિવર્સિટી ઓફ નોટ્રેડામ દ્વારા એનાયત થયું. આ યુનિવર્સિટીના એજ સાલના સ્નાતક વિદ્યાર્થીઓ માટે ડેવ બ્રુબેક ખાસ ‘ટ્રાવેલીન બ્લ્યુઝ’ની ભજવણી કરેલી. ડેવ બ્રુબેક ‘ઝાઝ ફાઉન્ડેશન ઓફ અમેરિકા’ના મુખ્ય સહાયક હતા અને ઝાઝ અને બ્લ્યુઝના વાદકોને અનેક પ્રકારની મદદ કરી. ડેવ બ્રુબેકે પત્ની લોલાની સાથે મળીને યુનિવર્સિટી ઓફ ધ પેસિફિકમાં એક બ્રુબેક ઈન્સ્ટિટ્યૂટની સ્થાપના કરી છે. આ સંસ્થા ડેવ બ્રુબેકના સંપૂર્ણ સંગીતની જાણવણી (આર્કાઈવ્સ) અને સંરક્ષણ કરી. તે ઉપરાંત ઝાઝનો અભ્યાસ કરવા માંગતા વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિ આપવાનું કાર્ય પણ કરે છે. ઝાઝની સંગીત રચનાને સાચવતું આ એક મહત્વનું આર્કાઈવ્સ છે.

ડેવ બ્રુબેકે ૧૯૪૨માં લોલા વાઈટલોક સાથે લગ્ન કરેલા. લોલાને પણ સંગીતનો શોખ છે. આ દંપતિના છએ પુત્રો સંગીતકાર છે. એમનો એક પુત્ર ગુજરી જવાથી હાલ ડેવના પાંચ પુત્રો અમેરિકામાં સંગીત જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે, જે ડેવ બ્રુબેકની સંગીત પરંપરાને આગળ ધપાવે છે.

સંગીત દ્વારા અમેરિકાના આશા, તક અને સ્વતંત્રતાનો પ્રસાર કરવા માટે બેન્જામીન ફ્રેન્કલીન એવોર્ડ ફોર પબ્લિક ડિપ્લોમસી ડેવ બ્રુબેકને આપતા કોન્ડોલીસા રાઈસે કહેલું કે, ‘અમેરિકાની એક આખી પેઢી ડેવ બ્રુબેકના તાલની સાથે ઉછરી છે’. આ વાત હકીકત છે. અમેરિકામાં ડેવ બ્રુબેકને જેટલું માન મળ્યું છે તેટલું અન્ય કોઈ સંગીતકારને નહીં મળ્યું હોય. આ સંદર્ભમાં અમેરિકાના સ્ટેટ ડિપાર્ટમેન્ટના એક સ્ટેટમેન્ટમાં કહેવાયેલું, “As a pianist, composer, cultural emissary and educator, Dev Brubeck’s life’s work exemplifies the best of America’s cultural diplomacy.”



પોતાના જન્મ દિવસના ૬ ડિસેમ્બરના આગળના દિવસે પાંચ તારીખના રોજ ડેવ બ્રુબેકનું અવસાન થયું. ઝાઝ સંગીતનો એક સિતારો ખરી પડ્યો તેમ કહીએ તો ચાલે. ડેવ બ્રુબેકને અંજલી આપતા અમેરિકાના પ્રમુખ બરાક ઓબામાએ કહ્યું, “તમે અમેરિકાને તો સમજી શકો જો તમે ઝાઝને સમજી શકો. અને તમે ઝાઝને તો જ સમજી શકો જો તમે ડેવ બ્રુબેકને સમજી શકો.” (“You can’t understand America without understanding jazz and you can’t understanding jazz without understanding Dave Brubeck.”) ડેવ બ્રુબેક એ રોક એન્ડ રોલ જનરેશનના ઝાઝ હીરો હતા.

• • •



અભિજિત વ્યાસનો જન્મ ૧૯૫૬નાં જુલાઈની ચોથીએ જામનગરમાં થયો હતો. તેઓ અંગ્રેજી સાહિત્યનાં વિષય સાથે સ્નાતક થયા છે.

એમનાં સર્જનાત્મક (વાર્તા, કવિતા, નિબંધો) તથા વિવેચનાત્મક અને કળાવિષયક લેખો, ‘પરબ’, ‘એતદ્’, ‘નવનીત સમર્પણ’, ‘કંકાવટી’, ‘ખેવના’, ‘નિરીક્ષક’, ‘સંધાન’, ‘ઉદ્દેશ’, ‘ચાંદની’, ‘ગ્રંથ’, ‘ફાર્બસ ત્રૈમાસિક’, ‘શબ્દસૂષ્ટિ’, ‘કુમાર’, ‘કવિલોક’, ‘કવિતા’, ‘ઉત્સવ’, ‘અખંડઆનંદ’, ‘રંગતરંગ’ તથા ‘સ્લાઈસ’ (અંગ્રેજી)માં તથા ‘સમકાલીન, જનસત્તા-લોકસત્તા’ની રવિવારની આવૃત્તિઓમાં તથા ‘જન્મભૂમિ’માં અને ‘ગુજરાત ટાઈમ્સ’માં પ્રગટ થયેલાં છે. આ પૂર્વે એમની પાંચ પરિચય પુસ્તિકાઓ - ‘ફિલ્મ જોવાની કળા’, ‘જગતની શ્રેષ્ઠ ફિલ્મો’, ‘વોલ્ટ ડિઝની’, ‘બિથોવનનું સંગીત’ અને ‘ફિલ્મ અને ટેલિવિઝન ઈન્સ્ટિટ્યૂટ’ પ્રગટ થયેલી છે. એમનાં કેટલાંક મહત્વના પુસ્તકોમાં ‘ફિલ્માવલોકન’, ‘દશ્યાવલોકન’, ‘બંદિશ’, ‘લલિત કલા સંજ્ઞાકોશ’, ‘સ્વામીજી કહે છે’, ‘ગુજરાતના સંગીતકારો’, ‘પૂર્વ અને પશ્ચિમના સંગીતકારો’ અને ‘તાલ:કાલ ક્રિયામાનમ’ વગેરે પ્રગટ થયેલા છે.

ગુજરાતની વિવિધ યુનિવર્સિટીઓમાં સમૂહ માધ્યમ અને સિનેમા ઉપર અવારનવાર પ્રવચનો આપવા જાય છે.

એમને ચિત્રકળા અને ફોટોગ્રાફીમાં ઘણો રસ છે. એમણે લીધેલા ફોટોગ્રાફ રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનોમાં પ્રદર્શિત થયેલા છે. કેટલાંક પુસ્તકોનાં અને સામયિકોનાં આવરણચિત્રો પણ તેમણે તૈયાર કર્યા છે. એ ઉપરાંત તેમને ચિત્રકળા, શાસ્ત્રીય અને પશ્ચિમનાં સંગીતમાં પણ ખૂબ ઊંડો રસ છે.

સરનામું :

ગુલાબકુંજ, સત્યનારાયણ મંદિર રોડ, જામનગર-૩૬૧૦૦૧.

ફોન : ૦૨૮૮ ૨૫૪૦૯૮૨. Email : abhijitsvyas@gmail.com

લેખકના અન્ય પુસ્તકો :

- ફિલ્મ જોવાની કલા (પરિચય ટ્રસ્ટ પ્રકાશન) - ૧૯૮૯
- જગતની શ્રેષ્ઠ ફિલ્મો (પરિચય ટ્રસ્ટ પ્રકાશન) - ૧૯૯૦
- ફિલ્માવલોકન (વિકેતા : આર. આર. શેઠ એન્ડ કું.) - ૧૯૯૧
પ્રસ્તાવના : ચિત્રકાર - ગુલામ મોહમદ શેખ
- ફિલ્મ એન્ડ ટેલિવિઝન ઈન્સ્ટિટ્યૂટ (પરિચય પુસ્તિકા) - ૧૯૯૫
- ફિલ્મ કલા વિચાર (પ્રકાશક : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ) - ૧૯૯૭
- વોલ્ટ ડિઝની (પરિચય પુસ્તિકા) - ૨૦૦૧
- ફિલ્મ સર્જન પ્રક્રિયા (પ્રકાશક : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ) - ૨૦૦૧
- સત્યજિત રાય : જીવન અને કલા (રન્નાદે પ્રકાશન) - ૨૦૦૧
- સાનિધ્ય (વિવેચન સંગ્રહ - વિકેતા : રન્નાદે પ્રકાશન) - ૨૦૦૨
પ્રસ્તાવના : પદ્મભૂષણ શ્રી મધુસૂદન ઢાંકી
- બિથોવનનું સંગીત (પરિચય પુસ્તિકા) - ૨૦૦૩
- દશ્યાવલોકન (વિકેતા : રન્નાદે પ્રકાશન) - ૨૦૦૪
- બિંબ-પ્રતિબિંબ (વિકેતા : રન્નાદે પ્રકાશન) - ૨૦૦૬
- બંદિશ (વિકેતા : રન્નાદે પ્રકાશન) - ૨૦૦૭ (સંગીત વિષયક લેખોનો સંગ્રહ)
- લલિતકલા સંજ્ઞાકોશ (પ્રકાશક : ડિવાઈન પબ્લિકેશન) - ૨૦૦૮
- સ્વામીજી કહે છે, - (પ્રકાશક : ડિવાઈન પબ્લિકેશન) - ૨૦૦૮
- ગુજરાતના સંગીતકારો (પ્રકાશક : દર્શિતા પ્રકાશન) ૨૦૦૯
- તાલ :કાલ ક્રિયામાનમ (સંગીતાર્થ પંડિત આદિત્યરામજી અને તેના ઘરાનાના બોલનો પરિચય ગ્રંથ) - પ્રકાશક : ડિવાઈન પબ્લિકેશન, ૨૦૧૦
- શ્રી કિરીટભાઈ જોશી : જીવન, કાર્ય અને દર્શન (પરિચય ટ્રસ્ટ પ્રકાશન) ૨૦૧૩
- પૂર્વ અને પશ્ચિમના સંગીતકારો
(ઉસ્તાદ બિસ્મિલ્લાહખાન અને લાડવિગ બીથોવનના જીવન અને સંગીતનો પરિચય આપતી પુસ્તિકા) - પ્રકાશક : વિચારવલોણું પ્રકાશન, ૨૦૧૩
- ફિલ્મ જોવાની કલા (સંવર્ધિત ચિત્રમય આવૃત્તિ)
(પ્રકાશક : વિચારવલોણું પ્રકાશન), ૨૦૧૩
- રાગરંગ (નિબંધ સંગ્રહ) - (પ્રકાશક : લજ્જા પબ્લિકેશન) ૨૦૧૪
પ્રસ્તાવના : શ્રી હસુ યાજ્ઞિક

વિચારવલોણું પરિવાર દ્વારા પ્રાપ્ય પુસ્તકોની યાદી

૦૧	અંતિમ મૂલ્યવાન બક્ષિસ (મૂ.લે.જિમ સ્ટેવેલ)	અનુ. મનસુખ રીડાણી	રૂ. ૨૦.૦૦
૦૨	લાવણ્ય (મૂ.લે. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર)	અનુકથન : માવજી કે. સાવલા	રૂ. ૩૦.૦૦
૦૩	મૃત્યુનો ઉત્સવ	ભાવાનુવાદ : દર્શા કિકાણી	રૂ. ૪૦.૦૦
૦૪	સંવાદ (મૂ.લે.ડો.ડેવિડ બોહ્મ)	સારસંક્ષિપ્ત : મુનિ દવે	રૂ. ૨૫.૦૦
૦૫	ડો. વિક્રમ સારાભાઈ	ડો. પદ્મનાભ જોષી/મુનિ દવે	રૂ. ૪૫.૦૦
૦૬	યાન્ની	સારાનુવાદ : કલ્પના શાહ	રૂ. ૩૫.૦૦
૦૭	અલબેલી	ભાવાનુવાદ : દર્શા કિકાણી	રૂ. ૩૦.૦૦
૦૮	ભીતરનું સામર્થ્ય	ભાવાનુવાદ : સોનલ પરીખ	રૂ. ૪૦.૦૦
૦૯	હું નફરત નહીં કરું	ભાવાનુવાદ : ડો. પ્રફુલ્લ દવે	રૂ. ૨૫.૦૦
૧૦	સંસ્થા ઘડતર	સંકલન : મુનિ દવે	રૂ. ૩૫.૦૦
૧૧	આત્મા-પરમાત્મા, જન્મ-પુનર્જન્મ	સંપાદક : હિરાલાલ વરિયા	રૂ. ૫૫.૦૦
૧૨	બહાનાં ના કાઢ દોસ્ત	ભાવાનુવાદ : દર્શા કિકાણી	રૂ. ૪૦.૦૦
૧૩	સ્વીકારથી ચમત્કાર	સંક્ષિપ્ત : ડો. વિપુલ દેસાઈ	રૂ. ૩૫.૦૦
૧૪	ક્ષિતિજની ધાર પર	ભાવાનુવાદ : સોનલ પરીખ	રૂ. ૪૦.૦૦
૧૫	મુક્ત ગગનની બારી	હરેશ ધોળકિયા	રૂ. ૩૫.૦૦
૧૬	સંબંધોની ઉષ્મા	માવજીભાઈ સાવલા	રૂ. ૪૦.૦૦
૧૭	ફિલસૂફીનું વિશ્વ	માવજીભાઈ સાવલા	રૂ. ૩૫.૦૦
૧૮	મિ. ગોડ, ધીસ ઈઝ આત્મા	અનુ. અમી કંદર્પ પંડ્યા	રૂ. ૩૦.૦૦
૧૯	આયુર્વેદના પાયા	લેખક : બાલકૃષ્ણ વૈદ્ય	રૂ. ૩૫.૦૦
૨૦.	આપણું વિચારવલોણું	જૂના લેખોનો સંગ્રહ	રૂ. ૩૦.૦૦



- વર્ષ દરમિયાન કુલ ૧૨ અંકો (૯ અંક અને ૩ પુસ્તિકાઓ.)
- લવાજમ વર્ષ માટે વિકલ્પ : જુલાઈથી જુન કે જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર.
- લવાજમ : વાર્ષિક રૂ. ૨૫૦/- ૩ વર્ષ : રૂ. ૭૦૦/-
૫ વર્ષ : રૂ. ૧૨૦૦/- આજીવન : રૂ. ૭૦૦૦/-
વિદેશ લવાજમ : વાર્ષિક રૂ. ૧૨૫૦/- ૫ વર્ષ માટે રૂ. ૬,૦૦૦/-

“વિચારવલોણું પરિવાર” નું વાર્ષિક લવાજમ આપના વિસ્તારમાં આવેલી દેના બેંકમાં ડાયરેક્ટ જમા કરાવી શકો છો. (ચેક “વિચારવલોણું પરિવાર” ના નામનો લખવો, શાખા: લો-કોલેજ રોડ, અમદાવાદ, સેવિંગ્સ ખાતા નં. ૦૫૪૯૧૦૦૦૨૫૨૨માં જમા કરાવવો) રકમ જમા કરાવ્યા બાદ તેની બેંકની અસલ રિસીપ્ટ વિચારવલોણું પરિવાર, અમદાવાદની ઓફિસમાં નીચે જણાવેલ સરનામે મોકલી આપવી. ઈન્ટરનેટ બેંકિંગ માટે અમારો IFSC No. BKDN0110549 છે.

મનીઓર્ડર તથા બેંક ડ્રાફ્ટ દ્વારા પણ લવાજમ અમદાવાદની ઓફિસે મોકલી શકાય છે.

ઓફિસ સમય : ૧૧.૦૦ થી ૬.૦૦

સ્થાપક :	સુરેશ પરીખ આલાપ બંગ્લોઝ, સંજય સોસાયટી, ઉમરા જકાત નાકા પાસે, સુરત-૩૯૫ ૦૦૭	ફોન : ૯૭૨૬૩૬૬૭૦૪
પ્રકાશક :	મુનિ દવે	ફોન : ૦૭૯-૨૬૭૫૧૩૫૭
વ્યવસ્થાપક :	વિજય બરફીવાલા ૪૦૬, વિમૂર્તિ કોમ્પ્લેક્સ, ઓક્સફર્ડ ટાવર સામે, ગુરુકુળ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૫૨. E-mail : vicharvalonun@yahoo.co.in	ફોન : ૦૭૯-૩૦૧૨૨૭૩૬ Web: www.vicharvalonu.com
કોમ્પ્યુટર ટાઈપ સેટિંગ :	અનુરાજ ગ્રાફિક્સ ફોન : ૯૮૯૮૦ ૩૮૪૫૨	મુદ્રણ : શ્રી ગણેશ ઓફસેટ શુભલાભ એસ્ટેટ, તાવડીપુરા, શાહીબાગ, અમદાવાદ
આવરણ ડિઝાઈન :	નિર્મલ સરતેજા	

સંપાદક ગણ

તરુણ શાહ	બી-૧/૯, અગ્રવાલ ટાવર્સ, સોલા રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૬૧	ફોન : ૯૪૨૬૩ ૮૩૦૦૮
પ્રજા પટેલ	આત્મનુ, ૧૬૮૭/૧, સેક્ટર-૨ ડી, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૨.	ફોન : (૦૭૯) ૨૩૨૨૮૮૩૩
નિરંજન શાહ	‘સ્મૃતિ’, કલ્યાણ સોસાયટી, મીઠાખળી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬	ફોન : (૦૭૯) ૨૬૪૪૧૬૫૯
મુનિ દવે	૮૦૪, સગુન પેલેસ, શિવરંજની ચાર રસ્તા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫	ફોન : (૦૭૯) ૨૬૭૫૧૩૫૭

Chakradhar by Abhijit Vyas. Essays on life and music of four artists of music world of East and West.

* આ પુસ્તિકાની છૂટક કિંમત રૂ. ૪૦/- રહેશે.

વીસમી સદીમાં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનો ખૂબ વિકાસ થયો. તેમાંયે છેલ્લાં પચ્ચીસેક વર્ષમાં ટેકનોલોજી આપણા જીવનનાં દરેક ક્ષેત્રોમાં પ્રસરી ગઈ છે, એણે જીવનની ગતિને આપણી જાણ બહાર વધારી દીધી છે. આપણી પાસે હજારેક વર્ષની જીવંત સાંસ્કૃતિક પરંપરા છે, જેની અસર આપણા વિચારોમાં, વર્તનમાં અનાયાસ ડોકાયા કરે છે. ઉપરાંત વિકસિત દેશોની અસરથી પણ આપણે મુક્ત નથી.

આપણી આજની મથામણ છે આ પરંપરા, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી અને વિદેશી અસર, આ બધા વચ્ચે મેળ બેસાડી સ્વસ્થ રીતે જીવવું. ‘વિચારવલોણું પરિવાર’ એવા લોકોનો પરિવાર છે, જેના પ્રયાસો છે કે -

- વૈજ્ઞાનિક અભિગમ સાથે જીવનની જરૂરિયાતો અને પ્રશ્નોને ઓળખીએ, સમજીએ અને ‘આજ’ના સત્યની શોધનો પ્રયાસ કરીએ.
- નવા વિચારોને, નવાં અર્થઘટનોને સાંભળવાની, સમજવાની, સ્વીકારવાની ક્ષમતા કેળવીએ.
- કોઈ વ્યક્તિ-વિચારધારાના ચોકઠામાં બંધાઈ ન જવાની સજાગતા રાખીએ.
- વિરોધી વિચારને ઉગ્રતા વગર સાંભળવાની, સમજવાની ધીરજ રાખીએ.
- આપણને ગમતા વિચારોના પ્રચારક ન બનતાં પ્રસારક બનીએ.
- સર્વગ્રાહી, માનવકેન્દ્રી વિચારોને આચરણમાં મૂકી એની કસોટી કરતા રહીએ.
- પોતાની વાત રજૂ કરતી વખતે વિચારશુદ્ધિની, ભાષાના યોગ્ય ઉપયોગની, અનાગ્રહની અને બિનજરૂરી વિસ્તારના જોખમની કાળજી રાખીએ.
- વિશ્વસમસ્તમાં ઊઠતાં વિચારવમળોથી અવગત રહીને એને સમજવા પ્રયત્નશીલ રહીએ.
- અવિરત ચાલતી આ વિચારવલોણાની પ્રક્રિયામાં વધુ ને વધુ લોકોને સહજ સામેલ કરીએ.
- સૌંદર્યદષ્ટિ કેળવીએ.
- વ્યક્તિગત આગ્રહો છોડીને સમૂહમાં સ્વસ્થપણે જીવવા પ્રયત્ન કરીએ.
- પ્રકૃતિને પ્રેમ કરતા એને માણતા શીખીએ અને આપણા પર્યાવરણનું જતન, સંવર્ધન કરીએ.

આપ સર્વેને આ પરિવારમાં જોડાવાનું આમંત્રણ છે.